

F-855

Трінченко Б.
Чудова дівчина
К., 1919

НІБУ

ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ КООПЕРАТИВНИЙ
❦ ВИДАВНИЧИЙ СОЮЗ ❦

В.К

❖ Б. ГРІНЧЕНКО ❖

ЧУДОВА ДІВЧИНА

РОКУ 1919 КИЇВ № 28

В Костомаров

Г 855

Всеукраїнський Кооперативний Видавничий Союз.

— 28 —

24.

Б. Тріхченко.

ЧУДОВА ДІВЧИНА

ТА ІНШІ ОПОВІДАННЯ.

Видання третє.

КИЇВ.

1919.

Handwritten text at the top of the page, possibly a signature or date.

НИБУ

Київська Губерніяльна Друкарня.

БІБЛІОТЕКА „МОЛОДІСТЬ“.
Кн. VII.

ЧУДОВА ДІВЧИНА.

БІБЛІОТЕКА „МОЛОДІСТЬ“
1977

БИБЛИОТЕКА МОЛДОВСКОГО
НАУЧНОГО ЦЕНТРА

НИИ
ИИИ
ИИИ

770785

Державна історична
бібліотека УРСР

135

Чудова дівчина.

елені гаї та луки. Вони весело блищать під теплим сонечком, і весело бігає по їх невеличке хлоп'я. Хлопчик бігає по луках, по гаях, любує квітками, пеститься на зеленій шовковій травиці. Йому весело, бо ще жадна сумна думка не заходила до його голівки, і він бігає і любує білим світом.

І йому так гарно і так легко, немов би він на небачимих крилах летить у високому прозорому повітрі, серед моря золотого проміння, серед дзвінких співів пташиних.

Набігався хлопчик і прийшов до матері.

— Мамо!—каже він.—Там так гарно, так весело! квітки цвітуть, пташки співають!

— Грайся, мій синку!—каже мати журливо.—Грайся, поки воля, поки не спіткало тебе лихо!

І хлопчик знову побіг у гай, але вже не втішався так весело, як перше. Він усе думав, чого це мама казала про лихо і нащо воно колись спіткає його.

І задуманий сів він на зелену травицю. У маленькій головоньці линула думка по думці. І мама любя, і веселі гаї та луки з пташками та з метеликами, і те лихо, що спіткає його... Погане лихо! Нащо воно? Він не хоче його, він поборе його, переважить... А може то мама так тільки казала? Може лиха не буде?

І багато, багато думок промайнуло в його маленькій дитячій головці. Мрія спливала по мрії і, заплющивши очі, він забув скоро про все, що було навкруги—про гай зелений і про луки з квітками, про веселих співучих пташок...

Але що це? Здається йому, що на самому краю прогайльовини з'явилася дівчина чудової вроди. Її очі як зорі сияли, а хвилі шовкові пишного волосся спадали на плечі і розсипалися вниз до стану. Зелені гарні шати вкривали її, а стан гнучкий оповитий був синім поясом. Але невесела вона була, мов хмарами було повите її високе біле чоло, а чудові очі дивилися сумно й журливо. Вона тихо підходила до його. І хлопчик побачив, що її рученята білі сковані були тяжкими кайданами. Кайдани пов'їдалися в ніжні руки і поранили до кости біле тіло...

Дівчина тихо підійшла до хлопця, схили-

лася над ним і заспівала йому тиху, тиху пісню. І в пісні тій було стільки муки, стільки великого горя, що маленьке хлоп'яче серце тяжко защеміло в грудях. Вона співала про те, як її скривдили сестри, як мучили її великою мукою, як закували в тяжкі кайдани...

І вона підняла свої руки, бряжчучи кайданами і показала свої рани маленькому хлопцеві. І хлопець бачив її рани і зрозумів її муку.

А дівчина співала й співала, і з тієї пісні хлопець зрозумів усю її долю. Повний святого почування він простяг до неї руки. І дівчина взяла маленького хлопця і поцілувала його в розумне чоло.

— Не забувай мене ніколи!—сказала вона.—А як станеш великий та розумний, то прийди і виведи мене з неволі.

І по цьому слову вона зникла з очей.

Нема більш чудової дівчини, не чути її пісні. Тільки віти зелені нахиляються над хлопчиком, та пташки весело щебечуть, неначе бажаючи розважити його. А він усе ще сидить, і в його душі лунає сумна, сумна пісня, а на своєму чолі він чує дівочий поцілунок.

Вже сонце зайшло за гори і темрява почала обгортати землю. Тоді тільки очутивсь хлопчик, замислений вернувся додому і нічого не розказав матері, а мовчки ліг на постелю і аж до ранку не міг заснути.

Виріс хлопчик і став великий та розумний. Але він не забув безщасної дівчини і щодня співав він ту пісню, що вона проспівала йому малому. Люде чули ту пісню і глузували з його, казали, що він женеться за мрією, що дівчини тії не було й не буде. Але він не зважає на те. Він вірить, без краю вірить, святою незломною вірою вірить... І він працює певний, що прийде час, коли з білих дівочих рук спадуть кайдани, і він побачить її знову веселу й щасливу...

1884.

Сестриця Галя.

Старий Іван Лаврусь скинув обридливу сльозу, що пробігла по всьому видові та й повисла йому на довгому сивому вусові. Він скинув сльозу сердячись,— бо хиба ж подоба плакати старому дідові, що вже йому на п'ятий десяток звернуло? Ні, це бридня! Де люлька?

І він знову почав розпалювати свою люльку, хоч тричі вже її розпалював, і тричі вона гасла. Але ж і цього разу не довго вона стреміла в зубах у Івана. Знов облягли чорні думи сиву йому голову, і похилилася голова над столом. А люлька, знов забута, лежала досі вже під ногами, і Іван її не бачив: він тепер нічого не бачив у цій хаті, бо неначе якийсь туман застилав йому очі, не давав глядіти. Ось він усе більшає, цей туман, ось він уже зовсім заслонив йому очі, і щось гаряче побігло по щоці і знов повисло на сивому вусові. Еге, п'ятий десяток доживає,— не мало років прожив, та не плакав ніколи Іван, хиба ще як хлопцем малим був, а тепер довелось заплакати.

Та й не дурно ж старий плаче: його дружини, що з нею він мало не тридцять років прожив, як риба з водою прожив, тепер її нема: вона лежить мертва у холодній ямі. Щоб він, старий, тепер діятиме на світі сам, одинокий, та ще й з трьома дітьми малими? Не дав же Господь йому щастя: всі старші повмірали, zostалися дома тільки малі,—дванадцятий рочок найстаршій дівчині Галі. Ось де вони всі трое сплять тихо, впокійно; тільки у Галі знати ще сльози на личку: мабуть плакала так, як оце тепер він, старий, плаче.

І знов щось гаряче по щоді — кіть-кіть... Але він того вже не чує. „Двадцять і шість років з тобою, Насте, прожили, а тепер довелось розлучитися“...

І почало йому, старому, згадуватися все, що тоді ще давно було. Як то воно молоді літа згадуються так легко! Ось тепер: сьогодні що зробиш—завтра вже й забув. А ті, далекі літа не забуваються...

От же не забув, як вони під вербами удвох сиділи, як на вулиці стрівалися.

— Вийдеш сьогодні, серце?

— Біля криниці жди!

І він ждав... Гарно тоді було... А там весілля... Вучне було, — тоді ще горілка дешева була. Так, весілля... Тоді ще кум Семен почав пити варену з миски і край у мисці викусив.

І так і згадалося йому Семенове обличчя,—червоне, очі вирячені, сам він до миски припав...
На́ що воно згадується таке?

А як діти пішли!... Господи! які вони ради їм були! Так ні ж: тройко малими вмерло, дочка заміжня була—в землю полягла...

І ось зненацька ще дужче у Івана серце защеміло: це щось нове згадалося. Господи! і навіщо він так зробив тоді! Він ніколи її не бив, ні... Тільки раз це було: він з шинку прийшов—уся громада була тоді в шинку, і він був... І завіщо він її вдарив? Не згада вже тепер, тільки зна, що вдарив просто на відлі кулаком. Хотів по голові, та п'яний був—похитнувся, у груди влучив. А вона й не заплакала... Вона зроду вперше від його бита була: як стояла, так і впала на під, мовчить, тільки за груди вхопилася, на його так дивиться... Як вона тоді дивилася!.. Він і тепер неначе той погляд бачить. Ох, навіщо ж він це зробив!

— Мамо!—скрикнув з-просоння невеличкий хлопчик, що спав на полу.—Мамо!

І він росплющив очі, подививсь навкруги і, ще сонний, підвівсь і сів на полу.

— Мамо! Де мама?—питався він.

Далі хлоп'я замовкло на хвилину, а потім мабуть одразу йому згадався учорашній похорон, і він скрикнув ізнову:

— Мамо! Я хочу мами!—і облився сльозами.

Дві дівчини: більша—Галя, менша—Одарка—теж попрокидались од голосіння братового і повставали. Одарка зараз же почала вдвох із братом кликати маму й плакати.

Цей випадок розігнав Іванові мрії. Він підійшов до плачущих дітей.

— Не плачте, дітки, годі!—промовляв він, голублячи їх.

— Я маму хочу!—не вгавав малий Василько.

— Маму! — хлипала, тручи руками очі, Одарка.

— Мами нема, дітки...—тихо, ледві промовив батько.—Мами нема: вона... пішла... до тітки Марусі. Ось піждіть, скоро вернеться...

— Ні, ні!—голосив хлопець.—Тато не так кажуть: мама не пішли, мамусю в яму закопано вчора! О! навіщо в яму! Я не хочу так,—там холодно мамі!

І діти знов облилися дрібними слізьми.

Тільки Галя, сидючи в кутку, хоч і плакала, але тихо, силкуючися вдержувати сльози, що так і сипалися з карих оченят і текли по білому схудлому видочку. А далі, мов перемігши себе, вона втерла сльози і сиділа не ворущучись, тільки її маленьке тільце здригалося раз-по-раз то з жалю тяжкого, то з холоду, що панував у нетопленій хаті. А Василько з Одаркою все плакали та й плакали, голосно кличучи маму.

Іван не знав, що їй робити. Коли це Галя встала, ще раз утерла останні сліди від сліз і пересіла до дітей. Вона обвила їм шийки своїми тоненькими рученятами, пригорнула їх обох до себе та їй почала розважати. Іван не чув усього, що вона їм тихенько шепотіла на вуха, він почув тільки деякі уривки:

— Не плач... Я кашки зварю... Ну, ну—годі... Я тобі ляльок нароблю і „котка“ заспіваю...

І бідна маленька дівчинка, сама ледві вдержуючи сльози, почала співати „котка“, ту саме пісню, що так недавнечко співала над нею мама, люба мама, що лежить тепер у холодній, снігом заметеній ямі... І як її колись бавила мама цією пісенькою, так і вона розважає тепер нею своїх маленьких братіка й сестричку, що так, як і вона zostалися без мами.

Спершу діти мало її слухали, але потім почали плакати тихше, а далі їй зовсім замовкли і тільки хлипали раз-по-раз. І вже тоді, як хлипання стихло і Галя втерла обом сльози, Василько промовив:

— Я вставати хочу!

Галя почала його вдягати, обувати чоботи. Гарзд напрацювавшись з Васильком, заходила біля Одарки. Тут діло було лекше, і незабаром вона вже вмивала обох дітей. Василько спершу почав був змагатися, кажучи що він не хоче вмиватися, бо холодно, і треба було довго

вмовляти його, поки він згодився на вмивання та на чесання, бо й цього він не любив за те, що „тоді скубеться“. Але потроху Галя поборола всі ті труднощі.

— Тату, я їсти хочу!—тихенько промовила Одарка, сіпаючи батька за рукав.

— І я хочу, снідати хочу!—завів і собі Василько.

Бідолашний батько поліз на полицю по хліб.

— Я не хочу хліба, я хочу кулешику!—не згожувався хлопець.

— Синку, нема кулешику; ось підожди — я зварю.

— Я не хочу підожди, я зараз хочу!

І знову сльози. Старий не знав, що й робити. Тут знову довелося Галі розважати дітей. Чи про кулешик вона їм шепотіла, чи про що інше, тільки вони й цього разу почали потроху затихати. Зрідка тільки чути було Василькови вигуки:

— А я так не хочу! Я хочу отак!

Та скоро й він замовк. Діти почали гризти хліб. Василько, насупившись, ухопив обома руками окраєць і з усієї сили кусав його своїми білими зубами. Він ще не покинув дути губи й очевидьки захожувався щось вигукнути. Надто в хаті було так холодно, що в дітей посивіли руки.

— Я змерз!—пожалівся, хлопець.

Галя миттю кинулась, знайшла юпчину й кожух і вдягла брата й сестру.

І соли нема!... додав він далі, показуючи Галі свій хліб.

— І мені соли!—попрохала Одарка.

Галя густо насолила дітям хліб цупкою сірою сіллю.

Тепер уже поки не було чого голосити, і діти на який час зовсім заспокоїлись і мовчали.

А Йван тим часом думав про те, як то він буде поратися. Діти голодні, їм треба чогось ізварити.

І він пішов з хати, нарубав і вніс дров, далі почав ростопляти в печі. Що ж його варити? Кинувся шукати чого небудь -- знайшов пшона.

— Зварю хоч кулішу,—думає.

І він почав змивати пшоно. Змив, у горщик усипав.

— Е, дурний! На що ж я всипав? Треба спершу окріп нагріти.

І він висипав пшоно з горщика. Далі...

Дві маленькі рученьки зненацька обхопили йому шию, добрі карі оченята, трохи заплакані, глянули йому в вічі.

— Тату, киньте,—я зроблю... Я знаю...

Йван, дивуючися, глянув на Галю.

— Годі бо, тату, не займайте, я сама впраюсь,—казала вона.

— Куди тобі, дочко, ти ще мала! — відмагався батько.

— Я хоч мала, а я знаю... Я навчусь ще, а тепер як небудь—мама нема...

Дві сльозини знову заблищали у дівчини на очах.

Іван мовчки відійшов од печі і сів біля столу. Одарка та Василь сиділи в кутку на полу не озиваючись і дивилися то на батька, то на Галю.

А вона тим часом не гаялася. Поперемивала горщики, поналивала які треба, та й почала становити в піч. Один горщик був їй важкий—вона покликала батька:

— Тату, пособіть!

Іван схопивсь і поставив горщик у піч.

Далі маленька господиня знайшла десь капусту, сала й увесь хазяйчин надібок і почала поратися, як справжня хазяйка. І тут маненькі рученята не зовсім спершу слухалися, та далі звикли.

Іван довго мовчки дивився на неї.

— Хазяйкою буде! — гірко всміхаючись промовив і пішов з хати.

А діти й собі, дивуючись, гляділи на свою маненьку сестру. Ще недавно вона з їми в ляльки гулялася, а тепер он уже порається. І вдягає їх, і годує, і варить—зовсім, як мама.

— Галю, кожух ізсунувсь,—озивається брат.

Галя кинула піч і побігла вдягати його. Він учепився їй за шию.

— Галю, ти мені кулешику зварить? — питався хлопець, зазираючи їй у вічі.

— Зварю, зварю, — казала вона, гладючи його по голові.

— Ти мене отак, як мама, погладь! — казав Василько направляючи їй руку.

І вона гладила його як мама, а в самої сльози на очах бреніли.

Маненька Одарка й собі сіпала її за руку й жалілася:

— Хліб твердий: я губу собі вдряпнула, — болить.

І вона підставляла свою голову під сестрини руку. І сестрина рука гладила тоді обох.

— А скоро кулешик? Я кулешику подожду, — казав голодний хлопець.

— Подождіть, подождіть — ось я зараз, — відмовляла Галя і знов кидалась до печі, але не надовго, бо раз-по-раз то брат, то сестра скіглили, що їм або „носа треба втерти“, або почухати, бо щось куса, або ще чого іншого. І Галя втирала носа, чухала там, де свербить, або ще чим іншим удовольняла дітей...

* * *

Сумно тягнеться день.

Батько то ввійде в хату, то знов піде, — видно, що він не знайде собі діла. Він і не го-

ворить нічого, бо все про віщо ні забалака, нагадує і йому, й дітям велику втрату. Тільки іноді скаже їм яке слово, як вони про віщо в його питаються, або пожалує їх мовчки.

Та й діти — смутні-невеселі, не граються навіть. Одарка витягла була черепок із своїми ляльками і почала їх садовити на лаві. Вона хотіла гуляти так, як і раніше: мати пустила дітей у ліс по ягоди, там їх напав вовк — ледві втекли. Вона вже почала була казати за дітей:

— Мамо пустіть нас...

Але те слово „мамо“ знов нагадало їй забуте на хвилину власне горе, і вона голосно заплакала, кинула ляльки й залізла на піч у куток.

Галя поралась, нагодувала дітей сніданням, потім обідом, — батько не їв нічого.

По обіді Василько підійшов до батька, що сидів на лаві та мовчки думав свої невеселі думки.

— Тату! — почав він, учепившись йому за руку! — Тату!

Його личко зробилось одразу якесь поважне, зовсім не таке, як у дитини.

Що, синку?

-- Тату, Галя нам тепер мамою буде? — промовив хлопець, показуючи на сестру.

— Буде, буде! — шепотів батько, ледві вдержуючися, щоб знову не заплакати.

— Вона—як мама,— знов розказував хлопець,— вона кулешику наварила, вона вдягла мене...

— Так, синку, так,— вона тобі все зробить, а ти не плач, грайся— все буде...

* * *

Уже повечеряли. Сумно повечеряли—перша вечеря без матері. Старий батько ліг на печі, діти й собі почали лягати.

Галю, роззуй мене!—прохав Василько, сидючи на полу і простягаючи до сестри вбуту ногу.

— Зараз, Васильку, зараз!

— Галю, а мені спідницю скинь, а то затяглось вузлом, так не роз'яжешь!—озивалась Одарка.

І Галя, не можучи подужати руками, зубами починала роз'язувати затягнений вузол.

Та таки послалися й пороздягалися; Галя повклала й повкривала діти.

— А ми, Галюсю, не хочемо спати,—скажи нам казочки!—прохали вони.

— Про трьох сестер та про калинову сопілочку,—додавала Одарка.

І Галя, примостившись біля їх на полу, почала казку:

— Був собі, жив собі дід та баба і було в їх три дочки і щонайменшу Галею звали.

— Галею? як тебе?—перехоплює хлопець.

— Еге, як мене... От і пішли вони одного разу влітку по ягоди. То ті сестри рвуть та їдять, а Галя рве та в глечик кладе, каже:—понуесу додому татові й мамусі...

— Так, як ти,—знову каже хлопець.—І ти так: нарвеш ягід і нам приносиш. А ягоди такі солодкі!

— Ну, цить же, не перепиняй!.. То ті сестри й кажуть:—Як ми додому вернемось? У неї скільки ягід а в нас нема. Давай уб'ємо її, а ягоди заберемо...—росказувала Галя, а діти все слухали. Маненька Одарка підвелася трохи та, зіпершись щічкою на руку, дивилася замисленими очима на сестру, а Василько й собі притих і тільки, не відриваючи очей від сестри, пильно, жадібно слухав, бо це така гарна казка.

Он Галю вже вбито—бідна вона!—і в землю закопано. А на могилі калина виросла. А вівчарь сопілку з калини вирізав, грає:

Ой, помалу-малу, вівчарику, грай,
Та не врази мого серденька вкрай:
Мене сестри зарубали,
Під кущиком поховали,
Ще й ногами притоптали...

Слухають діти, як Галя співає, а далі знов тихі слова з казки немов ллються одно за одним у чудовій дитячій вимові. Довго тягнеться казка, а там і друга. І потроху очі заплющуються, тихий сон оповива діти, і схиляється

Одарчина голова на подушку поруч із братом, що заснув уже під Галине оповідання.

Поснули діти, навіть старий батько заснув.

Тільки Галя не спить — це маненьке худеньке дівчатко з карими оченятами, ця нова мама цім дітям. Вона тихо встає і йде насеред хати. Вона ще не молилася на ніч і зараз молитися буде. І стає дівчина навколішки, і тихо шепоче молитви, не розуміючи їх, калічучи слова, але ж без краю вірючи, каже їх. Ось вона проказала Отченаша, Богородицю. Більше вона не знає ні однієї молитви. Вона тепер так помолиться, сама від себе...

Білолиций місяць тихо плив високим небом, розливаючи своє срібне проміння. Плив і оглядав світ широкий, а оглядаючи, зазирнув у маленьку хатину, де маленьке дівчатко тихо шепотіло молитви, стоячи, навколішках.

— Господи! візьми мою маму до себе з холодної ями — нехай їй у тебе гарно буде! І мені дай, Господи, щоб робити навчилася, щоб замість мами стала братікові й сестриці...

Глянув місяць на дівчатко і, зачудований у святому здивуванню, немов зупинився на небі, обливаючи пасмами свого сріблястого проміння маленьку дівчинку, що молилася серед хати. Чи бачив він, вічний без краю, коли небудь таку дівчинку, чи чув таку молитву? Коли бачив і чув, то чи одніс же Богові ту мо-

литву, щоб Він обітер сльози на схудлому обличчю? Хай же він і тепер віднесе її, цю молитву, туди, перед престіл Довічному, та й положить Йому до ніг, яко найчистіше й найсвятіше почування маленького дитячого серденька!..

А вона все молилась, у місяшному світі стоячи, мов ясний неземний дух чистої любови. А потім, положивши три поклони, встала, підійшла до брата й до сестри, вгорнула їм ноги кожухом і сама лягла біля їх, накинувши на плечі свитину.

І довго стояв місяць зачудований, довго дививсь у вікно, ллючи небесний світ у хату аж поки хмарка набігла й сховала його...

1885.

С. Нижня Сироватка.

Ксеня.

І.
Давні, давні дитячі літа!

Тоді лекше жилося, лекше дихалося!.. Материне пестування й любов, піклування батькове, — трохи суворий, але добрий він був, — дитячі забавки, радощі й горе — все до купи злилося, поперепліталось, і мов малювання любе яснарадїсне, — так ті дитячі літа перед очима встають. Але визначніш од усього на цьому малюванні відрізняється одна кохана постать, така кохана й дорога, що, здається, дорожча вона мені над усе на світі, опріч одного тільки.. Це ти, Ксеню, тая постать, — ти, довіку дорогá й кохана моєму серцеві. Минули літа, минули радощі й люті муки, чимало час поруйнував і знищив у моїй душі, багато образів зникло з моєї пам'яті, а ти ніколи не зникнеш, ніколи.. Ти й тепер стоїш перед мене мов жива і така ж тиха, така ж любá..

Це було через два роки після розлуки з першим моїм другом, дядьком Тимохою..

Але я мушу сказати спершу скільки слів про себе, щоб зрозуміле було те, що далі оповідатиму.

Сем'я наша заможна була, і на селі нас багатирями вславлено. Але ми жили просто, в пани не пнулися, дарма, що й було з чого, і що батько та двоє старших братів письменні були. Я найменший був у батька й матері після двох синів та чотирьох дочок,—то ж і любили мене обое вони найдужче. Бачучи, що всюди повелися школи, почалася наука, батько завжди казав, що як довчусь я в нашій школі, то віддасть мене ще в місто вчитися. Ніде правди сховати, мені не зовсім це подобалось і здавалося, що мати правду казала на це батькові, говорючи:

— І що бо ти, старий, вигадуєш: віддавати дитину Бо'зна куди, Бо'зна до кого. Буде з його й тутешньої науки—адже вчиться у школі.

— Ні, стара, не буде,—відказує батько:— годі вже нам дурнями сидіти та коритися розумним глитаєм. Час і свого розуму засягти. Буде він учитися і тут, і там, щоб міг чоловіком прожити, не кланяючися кожному здирці.

Мій батько був чоловік дуже відмінний од інших наших селян і любив робити все своїм робом. Він і тут свою дорогу назначів мені.

Але хоч і невелика була хіть у мене їхати до міста, та в своїй школі я вчився не погано.

II.

Це було по-весні...

Я тільки одну зіму ще ходив до школи. Всі ми, школярі, сподівалися, що незабаром нас пороспускають, бо вже наближавсь екзамен. Мені страшно було його, того екзамену, бо казано, що на його якийсь пан приїде, але й бажалося, щоб швидче він приходив, бо вже, правду кажучи, трохи таки набридало сидіти в душній і тісній похмурій школі у той саме час, як ліс гучав од пташиних співів, як лука пишала-ся веселими квітками, як жваві метелики тріпали в повітрі своїми різноколірними крильцями, втікаючи від хлопців, що вганяли за ними. А ми що-дня musiли сидіти до пізнього обіду в хаті. Ні, вже хотілося на волю!..

За те ж, як кінчалося вчиття і нас пускано додому, то — ніде правди сховати — я, та й багато моїх товаришів не дуже дбали про науку, а більше надолужали згаяний у школі час.

Так, це було по-весні. Вернувшись з школи і кинувши на мисник книжки, я вхопив свій складаний ніж і вибіг на вулицю. Мені хотілося зробити собі сікавку. Я побіг у сад і скоренько вирізав собі цівку з бузини. Тоді, розсівшись перед своїм двором, я почав виробляти сікавку. Я вже відрізав її і простромлював середину, як зненацька біля мого вуха озвався голос:

— Та й гарний у тебе ніж!

Я підвів голову. Це був мій товариш-кучанин Івась.

— Гарний ніж... Батько купив?

Я глянув на свій новенький блискучий ніж, а потім на Івася промовив:

— А вже ж, батько!

— Продай мені!— сказав Івась, і в його заблищали очі.

— Зроду—ні!—відмовив я зважливо.

— Я тобі злого дам. У мене єсть: батюшка дали, як я в церкві кадило їм подавав.

— Що мені твій злотий! за ніж батько сами дали семигривеника *).

Івась похнюпився. Але трошки згодом знову підвів голову,

— Ну, слухай: дай мені його хоч погратися—і я собі нароблю сікавок...

Як би Івась попрохав у мене ножа через тиждень або через два, то я дав би його не вагаючись. Але тепер, тільки позавчора одержавши його, я ніяк не міг наважитися розстатися з своїм скарбом.

І я відмовив:

— Ні, не дам!

Івась образився.

— У! скупердя! Усе б собі загарбав. Дай!

— Не дам!

---

*) 20 коп.

Тут трапився зовсім несподіваний випадок. Повертаючи довгу цівку з бузини, я якось зненацька зачепив Івасеві обличчя! Він, і раніше сердитий, тепер скипів:

— Чого б'єшся? Хочеш, щоб і я тобі дав?

І він штовхнув мене в плече. Ніж, що був у мене в руці, через цей штурханець не потрапив, куди треба і вгородився просто мені в руку. Я скочив до Івася, кинувши й ножа. Але він уже тікав. Я побіг за їм з усієї сили, доганяючи його. Ми таки довгенько так бігли: він—тікаючи від кари, я—бажаючи помститися. Я вже наздоганяв його, як зненацька почув, що спіткнувся на щось і падаю.

III.

Та я не впав.

Я вдаривсь об когось і хоч звалив його, але сам якось удержався. Прочумавшись трохи, я оглядівсь і побачив, що стою перед чиеюсь хатою, а з землі встає невеличка, років дев'ятох, дівчинка. Я її мабуть здорово вдарив, бо вона дуже скривилася, уставши й узявшись рукою за бік; але не заплакала, хоч її великі сірі очі заблищали сльозою. Як глянув я на це, то вся моя злість на Івася відразу десь ізникла, мов її й не було, і я мовчки, не знаючи, що казати, почав розглядати дівчинку. Вона була з тих, що звуть „зачуханими“, се-б-то, покинутими без

ніякого догляду. На їй була обідрана поганенька спідничка та чорна сорочка, а схудле чепурне обличчя було як біль біле.

Я розумів, що вдарив її, зробив їй погано, не знав, що казати, хоч мені й жалко її було. Нарешті я спромігся промовити:

— Я здорово тебе забив?

— Ні... так...—одказала вона, але зараз же тріхи скривилась,—мабуть бік іще болів.

— Ні, я знаю що здорово; тільки ти на мене не сердься: я не навмисне.

— Я не сердюсь...

Ми ще постояли мовчки. Я спитався:

— А як тебе звать?

— Ксенею,—відмовила вона, піднімаючи на мене свої великі очі.

— А мене Василем звать. Ми живемо на Завалієвці.

— Я знаю: ви багатирі... Тато завсігди так про вас кажуть...

— А в тебе є батько?

— Є.

— А мати?

— Матері нема... вмерли... У мене мамою—мачуха...

— Чи вона ж тебе жалує?

Дівчина нічого не сказала, тільки спустила очі додолу.

— Так ти не сердись на мене, що я тебе вдарив?—знову запитався я.

— Ні... Ой, ой! Що це в тебе?—скрикнула вона, хапаючи мене за руку.

Як падав я, то ще забив свою врзану руку, і кров з неї тепер так і цебеніла.

— Ой, що це в тебе?—питалася Ксеня.

— Так... урізав...

Мені сором було казати про мою сварку з Івасем.

— От же треба зав'язати, а то боляче буде,—бідкалася Ксеня.

Але хоч мені в той час і справді боляче було, та сором було хлопцеві признатися.

І я відмовив:

— Ні, нічого. Воно не болять. Прощай! Я до тебе гратися колись прийду.

І зараз же побіг додому, щоб утекти від її питаннів про виразку і... щоб зав'язати руку.

IV.

Хоч я й сказав Ксені що прийду до неї гратися, але чомусь не прийшов і зострівся з нею вже нескоро, аж тоді, як ми поле своє косили.

Менша сестра не схотіла на поле їхати, то мені довелося поїхати з самими великими. Поки батько й брати косили, а сестри гребли недалечко, я то сидів біля воза, що стояв на траві саме під густим буйним зрубом, то до їх бігав. А як, після обід уже, вони далеко відійшли в поле, то мене покинуто берегти воза. Я зостався

сам. Як би я взяв книжку, то може б читав,— у мене така цікава книжка була—казки всякі,— але я її забув, то тепер заходився вирізувати з куща тоненькі хвойдини—хотів возика плести. Довго я мудрував, поки таки сплів його так-сяк і вже хотів був іще щось вимудрувати, як зне-нацька почув шелест по під кущами. Я глянув і вздрів Ксеню. Вона йшла, не помічаючи мене і не сподіваючись, мабуть, мене тут зустріти. Скоро й вона мене побачила й зупинилася. Я зрадів і зараз же гукнув:

— Ти тут? Як це ти сюди зайшла?

— Тато косить, а я їм обідати приносила,—відмовила вона, не сходючи з місця.

— Та чого ти стоїш? Іди ближче сюди, та будемо гратися!

Вона несміливо підійшла і сіла біля мене.

— Ось ба якого я воза сплів—утнеш такого?—похвалився я, показуючи воза.

— Ні, я ніколи не плела возів...

— А що ж ти робила? Ти граєшся як?

— Граюся... ні, не граюся...

— Як то?

— Мати не дають гратися—кажуть, що робити треба.

— А що ж ти робиш?

— Та дитину доглядаю, хату мету... корову пасу... все...

— А гратися ж тобі й не хочеться?

— О, ні, хочеться, так хочеться!—скрикнула вона, і оченята в неї аж заблищали; але зараз же засоромилася й стихла.

— Ну, добре, так ми будемо з тобою гратися.

Потроху Ксеня насмілилася, і ми почали гратися як треба. Ми ловили один одного, ховалися по кущах. Одного разу я не міг її довго знайти, коли чую, кричить вона нарешті з-під куща:

— Ось глянь, Василю, що я знайшла!

Вона знайшла коника. Увесь зелений, ноги як дрюччя.

— Давай, Ксеню, сюди—я подивлюся.

Тільки хотіла дати, а коник—плиг!—утік у траву.

— О, нащо ти його пустила?—кажу.

А вона сміється:

— Я не пускала, він сам утік.

Ми почали його шукати—нема. Дивимося, а в землі дірочка.

— Це тут цвіркун живе,—догадався я та й почав штрикати палічкою в нірку. І справді—цвіркун: сердиться, за палічку хапає, трохи не витягнеш, аж головку видко.

— Пане Свіргунський! ідіть, я буду орати, а ви будете поганяти!

Ксеня сміється:

— Багато ви наорете!..

V.

— Василю, ходімо в ліс по ягоди!

— Ходімо!

Пішли, почали ягід шукати. Я скільки на-
рву, стільки й поїм. Як наївся, питаюся в Ксені:

— А ти наїлася?

А вона сміється з мене:

— Та я не їла, я ось квіточку нарвала.

І показує мені пучечок ягід.

— А вже час додому вертатися,—каже
Ксеня.

— Чого там?

— Та мати будуть лаяти...

— От там, лаяти!... Ходім далі!

І ми пішли ще далі в ліс. Бігали, гралися,
забавка наздоганяла забавку, і хоч нам здава-
лося, що ми трошки походили, але ми й не счу-
лися, як почало вечорити. Тоді тільки побачили
що блукаємо в незнайомому місці.

— Василю, що ж ми будемо робити?—спи-
талася Ксеня.

— Треба стежки шукати,—відмовив я,—
то скоро смеркне...

— Скоро? А тут є.. вовки?..—промовила
Ксеня, і великі її очі розкрилися від острахи
ще дужче, а біле обличчя зробилося ще біліше.

Ну, вовки там!..—сказав я бадьорючися
хоч і сам щось не дуже спокійно мався.—По-
біжимо краще назад! Ну!

Ми побігли кущами. Віти били нас по обличчях, шкрябали, босі ноги підколювалися. Незабаром Ксеня почала зоставатися позаду.

— Василю, не кидай мене... Я боюся...

Я зупинився.

— Давай руку, побіжимо вкупі.

Але бігти серед густо порослих кущів, за руки побравшись, було зовсім погано. Ми ще трохи пробігли, поки обое, спіткнувшись на коріння, попадали додолу.

Поставали, дивимося навкруги—нема стежки. Ми забилися таки здорово; але ніхто з нас не заплакав: з ляку байдуже було про біль. Ми пішли помалу, шукаючи дороги. Дивимося, вже перейшли зруб і аж до старого лісу дійшли. Зовсім смеркло, а місяця ще не було, і ліс стояв такий чорний, страшний. Ми зрозуміли, що не туди йшли.

— Василю, що ж тепер робити?

— Будемо тут ночувати...

— У лісі? А вовки?..

— Ну там...—Я хотів сказати:—„То дурниця“,—але не зміг. Обом нам схотілося плакати. Усякі думки снувалися в голові. А що, як справді вовки нападуть?.. Розірвуть!..

Ксеня притулилася до мене і вже плакала. Мені хотілося її розважити, але я не міг слова вимовити.

Так проминуло кілька хвилин.

VI.

Коло того місця, де ми стояли, був величеський дубок. Я догадався що робити.

— Ксеню, зліземо на цього дуба — тут не так страшно ночувати.

— Та я не злізу—високий.

— Дарма, я тебе підсадю. Лізь спершу ти!
І я, скільки було в мене хлоп'ячої сили, став підсажувати її на дубок. На наше щастя перша гілка була не високо, і Ксеня вхопилася за неї. Скоро вона вже була на середині дерева. За нею поліз і я, та тільки виліз на гілку, щось як крикне жалібно та голосно, аж по всьому лісові розітнулося. Я ввесь похолов. Дивлюся, вилетіла з лісу велика сова. Щось тріпалось, пищало у неї в кігтях. Вона кілька разів нечутно махнула своїми м'якими крилами і сховалася в темряві. Увесь трусячися з переляку, я поліз вище і сів на гілці біля Ксені. Чую, вона шепоче мені:

— Василю, що то таке?

— Нічого, то сова піймала пташку.

— Страшно, Василю!..

Сидимо, мовчимо. Нічого не чуть. Я не знаю, чи довго ми так сиділи, тільки бачимо—на небі, над зрубом, щось занялося.

— Що воно?—шепоче Ксеня.

— Не знаю; може горить де,—так проміт-тя на небі від пожежі.

Ще трошки посиділи—палає все дужче та дужче. Ось уже видко, як щось округле витикається з-за кушового верховіття. Більше, більше...

— Та це ж місяць!—зрадівши, кажу я Ксені:—Тепер добре буде.

— А що хиба?

— Та видніше, а то бач, як темно.

Місяць потроху виплив, увесь червоний, вогняний. Далі почав білішати, підбивсь угору. Зробилося зовсім видко; листя на куцах заблищало як срібне; пробиваючись крізь густе верховіття, простяглися додолу і по землі ясні, ясні смуги м'якого світу. Веселіще немов зробилося.

Чуємо, щось затріщало долі. Затаїли духа, слухаємо. На прогайльовину вибігло зайчєня, стрибнуло раз, удруге і сіло, насторочивши вушка. Шерстинки на йому аж блищали від місяця. Посидівши трохи і понющивши носом, воно мабуть почуло щось непевне, стрибнуло і зникло в куцах.

— Ксеню, про віщо ти думаєш?

— Так...

— А в мене думка про те, що нас шукатимуть.

— Хто?

— Татко мій.

— Вони не знайдуть, ліс великий.

— Чому не знайдуть?—знайдуть!..

— А що, як справді не знайдуть?—промайнуло в голові. Мені знову схотілося плакати. Тільки не заплакав: страшно та й сором Ксені було.

Сидимо, мовчимо... Минула година, друга.

Господи! ми обое здригнулися... Тріщання, гук по всьому лісові... Що це? вовки? Може ведмідь навіть? Ох, страшно, страшно!.. Чую, Ксеня вчепилася за мене, тремтить уся. А ревіння чи гукання ще більшає, ще дужче щось ламається, тріщить. Ох!.. це ж, мабуть, лісовик...

— А гов!... Василюуу!..

— Що це? наче мене гука?

— Василю!

— Чуєш? немов кличуть,—шепоче Ксеня.

Знов:—Василю!— Так це ж кличуть, їй-бо кличуть! Ще трохи підождав, послухав... Батьків голос зовсім добре чути. Знайшли! знайшли! Ми так зраділи, що трохи не попадали з дерева.

За кільки хвилини батько вів нас обох за руки з лісу.

Ксеня цієї ночі в нас ночувала.

VII.

Хоч за вночішню мандрівку Ксеню таки побила мачуха, але ж із того часу ми не розлучалися. Брати мої були дуже старші від ме-

не; з сестрами я їй передніше не ладнав—Ксеня стала мені другом. Я навіть хлопців покинув і тільки все виглядав, коли ж се вона вихопить-ся від своєї мачухи. З самою Ксенею я був тоді щасливий.

Щасливий, та не зовсім. Правда, мої батько й мати не сварилися на мене, що я товаришую з дівчиною та ще й з убогою сиротою, але мачуха Ксеніна—ця нам дошкуляла.

Батько Ксенін був батіг з клочча: щоб жінка казала, те він і робив. Ксеня одна зосталась од першої жінки, а в мачухи було ще двоє дітей, і Ксеня мусила їх доглядати з ранку й до вечора. Одно саме бігало, друге вона у возику возила. Вивезе на вулицю—я жду. Стрінемося, почнуться наші іграшки, і веселі й щасливі ми тоді.

Але Ксені доводилось і терпіти за наші гулянки. Почалося воно так.

Раз ми загулялись удвох і не побачили, як дитина випала з возика і набила собі лоба. Мачуха увечері вздріла гулю на лобі в дитини і напалася на Ксеню. На лихо тут лучилася суїцида—вона часто бачила нас з Ксенею на вулиці—і розказала мачусі, що ми бавимось вдвох.

— А, так ти тільки з хлопцями ганяти!

І лайка, бійка посипалися на мою Ксеню.

З того часу нам доводилося ховатись од усіх і сидіти вдвох де небудь у суточках, щоб

ніхто не бачив, бо що-разу, як довідається мачуха,—Ксеня бита.

Мене дуже вражало це, і я скоро став так ненавидіти ту мачуху, що не міг її згадувати без злоти.

Одного разу якось ми сиділи в нашому дворі. Дитини Ксеня не взяла, бо та заснула та й мачуха була дома, а Ксені якось пощастило втекти до мене. Ми довгенько вже сиділи й гралися, забувши про все лихо, коли звенацька почули над собою голос:

— Ах ти погань!.. Ва, де вона! Дитина кричить, а вона тут!

Ми обое зірвалися на ноги. Перед нас була її мачуха.

— Бач, грається! От я ж тобі!

І вона вхопила Ксеню за волосся й хотіла тягти. Ксеня не оборонялася, тільки затулила обличчя руками:

— Іди, нетіпахо!

Ксеня скрикнула—мачуха потягла її.

Я не стерпів більше. Мені вдарило в голову; сам не розуміючи, що роблю, я кинувся на мачуху й стусонув її кулаком у груди.

— Як ви смієте її бити! Як смієте! — кричав я і знову бив нашого ворога.

Мабуть мачуха спершу аж злякалась од такої несподіванки, бо не боронилася. Але через хвилину вона вхопила мене за руку і як пірце кинула об землю.

— Ах ти ж кляте собача!.. Ба, яке!.. Ба, з ким вона подругує!.. Ну, ти ж мені знати-меш!..

І поки я лежав на землі, вона витягла з двору Ксеню. Вибіг на гвалт брат і зупинив мене, бо я хотів бігти за їми..

Ксеню так побила мачуха, що вона з тиж-день хвора була..

Та в нас не тільки цей ворог був. Хлопці помітили, що я товаришую з дівчиною, і почали з нас сміятися. Ми терпіли їх глузування довго, але одного разу я таки не вдержавсь.

Була неділя, і ми з Ксенею вийшли на вулицю до хлопців та до дівчат. Гуляли в мнеча. Я щось не так ізробив.

— Ну, вже цей дівчачий хвіст!— крикнув мій колишній приятель Івась.

— Ну, що хиба?— відказав я.

— Та що! За коростявою Ксенькою вже й грання всі позабував.

— Вона не коростява!— скрикнув я.

— Коростява!

— Брешеш! ти не смієш цього казати!

— Не смієш! велика цяця його задріпана

Ксенька!

— Цить!..

— Де ж пак! Так ось і мовчатиму! Бачите, хлопці, який парубок—уже за дівкою гая, за коростявою.

І він, підстрибуючи на одній нозі, почав приспівувати:

Ой ти, Василю, ой ти!
Куди до тебе зайти?
По загуменю, Ксеню,
Сховаймось у ячменю!

Хлопці зареготалися. Я кинувсь до Іваса і вхопив його за груди.

— Цить, а то битиму!

— Поки ти битимеш, так я тебе швидче!..

І він ударив мене межи очі. Кров линула мені з носа. Як опечений кинувся я на Івана. Він був дужчий од мене, але в цю хвилину мене удесятеро побільшало сили. Я звалив його і почав дубасити, по чому влучав, кулаками.

Ледві нас розведено. Мені й самому не трошки впало, але з того часу ніхто вже не сміявся з нас, як ми були вдвох,—боялися. Та ми й не ходили більше на вулицю.

VIII.

Поминув рік.

Це було на третій день Зелених свят. Наїжді поїхали в Таранівку на ярмарок. Вони думали мене взяти, але я не схотів: я знав, що Косовінінці батько й мачуха теж думають їхати. Вони справді поїхали і забрали з собою дітей.

Ми з Ксенею мали цілий день. Таке свято

не часто бувало нам. Ми довго грались у себе в дворі, аж поки Ксеня сказала:

— Знаєш що, Василю? ходімо до річки в гай,—там посидимо.

Ми пішли. Ідучи, думали там гратися, але як прийшли, посідали над річкою мовчки. Сидимо... Річка хлюпочеться, гай над нами листям зеленим шелестить. Чую, Ксеня обняла мене, притулила свою щоку до моєї:

— Васильку!

— Що?

— Ти мене любиш?

— Люблю, Ксеню.

— А я тебе, Васильку, так люблю, так люблю, що хоч би ти мені щось сказав,—усе б зробила.

— Усе?

— Усе! Що хоч—усе!

— Ну, а як би я сказав: плигни в річку?

— І плигнула б, хоч би зараз,—плигнула б.

І вона ще дужче пригорнулася до мене. Я поділував її просто в очі і побачив, що вона плаче.

— Ксеню, голубко, чого ти?

— Ох, Василю, так чогось тяжко... Дома б'ють та лають... Он поїхали—хліба не кинули...

— Як то? Ти нічого ще не їла з ранку?

— Нічого.

— Чому ж ти мені не сказала?

— Так... на що? Я й без хліба перебуду.
Але я вже не слухав і біг додому. За кільки хвилин я повернувся з усякою їжею.

— Ксеню, голубко, їж!

Вона почала їсти, мішаючи хліб із слізьми.

Попоїла трохи.

— Василю!

— Що, голубко?

— Знаєш... я думаю...

— Що?

— Я мабуть скоро вмру.

— Ото ж таки!... Що се ти вигадала? Чого се ти?

— Не знаю... Тільки так мені тяжко, так тяжко. Мабуть яєсь лихо буде.

Я глянув на неї—біла-біла, як крейда, та болесна така...

Лихо справді склалося таке, якого ми зроду не сподівалися, склалося другого ж дні після ярмарку. Пам'ятаю, я сидів дома в хаті на лаві і щось робив. Коли чую, двері рипнули в сінях. Одчинилися хатні—Ксеня бліда, заплакана кинулася до мене.

— Василю, голубчику! Беруть мене... Оддають...

— Що? Кому оддають?..

— У найми... Вчора батько на ярмарку наняли мене. Приїхав сьогодні брати... чоловік той...

— Куди брати? Як брати?

— У найми в чуже село. Ох, Василю, сховай мене! Сховай де небудь, або я вмиру, або я втоплюся!

Вона вчепилася за мене, не пускала мене.

На крик увійшли батько. Не вспіли вони спитатися, чого це ми плачемо — чую, біжить хтось у хату. Одчинилися двері — мачуха.

Ксеня закричала не своїм голосом.

Батько відірвав мене від неї і виніс на руках у другу хату.

Я чув, як Ксеня кричала...

* * *

Її повезли, віддали...

І я більше не бачив її, ніколи не бачив... Мені сказано, що її мачуха віддала в містечко на п'ять років у найми. Я прожив ще два роки в рідному селі і не чув про неї нічого. Чув тільки, що жива. Потім батько справді віддав мене до міста вчитися. Як я там жив і що робив, — те не до речі тут оповідати — хай, може, иншим часом. Але як повернувся я на деякий час додому, то почув, що її батько й мачуха з усією сім'єю переїхали жити кудись у инше село. Я питався про Ксеню. Кажали: не знаємо.

Що з нею зробилося? Чи вона заробля собі хліб, тиняючись по чужих людях, по наймах? Чи вже спить у ямі, і літо засипа її могилу рясними квітками, а зима покрива холодним мерт-

вим блискучим накриттям? Не знаю, не знаю... Тільки я її більше не побачив ніколи.. ніколи..

Проминули парубочі літа — літа молодих мрій, молодих сподіваннів. За тим усім я забув був Ксеню на який час. Але тепер, як невблагана зима скоро посипле снігом і мою самотню голову, тепер, як я самотний, не знайшовши собі подружжя в житті, не покохавши, після мого першого найчистішого дитячого кохання, більше нікого, дохожу, може, останні верстви свого довгого шляху, тепер усе частіше й частіше я став думати про тебе, Ксеню, частіше й частіше став уявлятися мені твій коханий образ... Він виразно стоїть перед моєю душею, бо не закритий, не затертий ніяким иншим пізнішим образом... І ти довіку зостанешся в моєму серцеві, Ксеню, ти, моя люба, моя маленька мученице!..

1886, XI. 13.

Х. Кути в Харківщині.

О л е с я .

е було давно. Це було тоді, як нашу землю шарпали турки й татари, а гетьмани українські ходили з козацтвом одбиватись од ворогів.

Тоді на Волині було невеличке село. Воно заховалося в улоговині. Круг його були ліси. В селі жили прості люде хлібороби. Як би не татари, то їм жити було б не погано. А то часто й густо набігали татари. Вони грабували, палили й руйнували села. Старих та малих убивали, а молодих брали в неволю та й продавали рабами на тяжкі роботи туркам. Іноді гнали татари з України тисячі безщасних людей.

І цьому селу довелося зазнати лиха, але поки ще тільки один раз. Село заховалося в лісах і знайти його було не лехко.

На край села стояла невеличка хатка. Біля неї пишався рясний садок. У садку гули бджоли. Там була пасіка.

У хатці жив старий дід Данило. Колись він козакував, був у неволі турецькій, але ви-

зволивсь відтіля. Тепер жив дома, пасішникував. Жінка його давно вмерла. Він прийняв до себе двое сиріт: дівчину Олеся та хлопця-стрибунця Михайлика. Олеся вже була величенька дівчина років шіснадцяти.

Дід був щасливий з дітьми, а діти були щасливі з їм. Діти так любили, як дід розмовляв з їми. Він розказував їм про турецьку та про татарську неволю. Оце було сидить дід у пасіці, робить що небудь, граблі чи ще що. Михайлик-стрибунець і собі щось тут лаштує, і дівчина Олеся з шиттям сидить. Сонце сяє, пташки щебечуть, бджоли гудуть. То оце Михайлик:

— Розкажіть, дідусю, про неволю турецьку!

А дідусь:

— Та я вже розказував—ти ж чув. Ще й не раз,—хиба тобі мало?

А Михайлик та Олеся:

— Ще, ще, дідусю! Так гарно слухати!

І дід починає оповідати, а діти слухають і очей не зведуть з його. Олеся схилить чорняву головоньку на руку, а Михайлик-стрибунець уже не стрибає, а теж сидить, слухає. А дід розповідає, як був він на турецькій каторзі:

— Три роки вибув я на каторзі турецькій, прикований до місця. Так от за попереk узято ланцюгом і приковано. Сидіти можна і всгати

можна, і лягти, а піти— ні. А каторга — це ко-
рабель такий. Там гребли ми веслами, женучи
судину. А за те наші голі спини раз-у-раз до-
глядачі списували нагаями та колючою черво-
ною таволгою.

— І кров текла?—скарикує Михайлик.

— Текла,—каже дід.

— Я б їх усіх повбивав тих татар та тур-
ків проклятих!—погукне хлопець, стискаючи
кулаки. Олесья нічого не скаже, тільки все об-
личча їй зблідне. А дід далі:

— Покалічено тоді мене добре. А надто
годували погано бусурмени: цвілими сухарями
та смердючою водою. За таким життям уся сила
пропала, бо мене ще й порубано трохи, як у
бран брата. Ну, то як визволили мене козаки—
не здатний я вже був козакувати. Вернувся я
додому. Тут я й ваших батьків зазнав: і твого,
Олесью, і твого, Михайлику. Ви були сусіди. Тіль-
ки Михайлик був ще тоді дуже малий—років
зо два йому було. А тобі, Олесью, вже років із
сім було, і ти бігала вже швиденько. Жили ви
гарно. Коли це набігла татарва.. Що тут ка-
зати? Одбивались ми люто, та нічого не вдіяли.
Село татари спалили, багато людей повбивали,
багато у бран забрали. А де-хто повтікав. Опі
втікачі вернулись сюди потім, та й знову тут
побудувались. Мене вдарено чимсь важким по
голові. Я й упав. Але я не вмер і вночі очу-

тивсь. Дивлюсь: місяць світить, видко. Тихо скрізь. Коли гляну круг себе, аж я на пожарині, а круг мене трупи, трупи... Прийшов ранок. Пішов я поміж трупами і знайшов тебе, Михайлику. Ти лежав і плакав біля мертвої матері. Тут і батько твій був з розрубаною головою.

— Прокляті! ой прокляті—скрикує Михайлик.

— І твій тут батько й мати були, Олесю, мертві... А тебе вже я потім знайшов у лісі. Ти забігла якомсь туди... От і все...

Змовкне дід. Олеся сидить, не ворухнеться. В неї обличчя бліде, в очі пала якийсь огонь. Дід гляне на неї та й похита головою:

— Гай-гай!—каже:—Засмутив я тебе, мою ясочку. Але що ж робити! Без лиха не проживеш. Не журіться, діточки,—ваші батьки полягли доброю смертю, рідний край боронючи. Кожен чоловік повинен боронити від усякого ворога рідний край, не жаліючи свого життя.

— Еге, не жаліючи свого життя!..—промовить дівчинка тихо та й замислиться ще дужче і довго замислена ходить.

Ото одного разу була неділя. Олеся з Михайликом лагодились іти в ліс по ягоди, а дід казав:

— Глядіть, діточки, далі від багновища, а то лихо буде.

У лісі було величезне болото-багновище. Іноді, не знаючи, набреде на його людина та й утопне. Дід і боявся, щоб з дітьми чого не було. Олесья каже:

— Не бійтесь, дідусю, хіба ми не знаємо?

А Михайлик стрибунець і собі тоненьким голосочком:

— А вже ж знаємо!

Побрали діти глечики та й пішли. Дід довго дививсь їм у слід.

Михайлик каже:

— Олесю сестричко! ходім аж на той бік лісу.

Ліс не можна було перейти, бо ж болото там було. А обходити далеко—верстов шість.

Олесья каже:

— Але ж це далеко.

— Дарма,—каже Михайлик,—так ягід там багато. Ходім, голубонько!

— То й добре!—каже Олесья.

І вони пішли. Не ввійшли у ліс, подались узліссям. З одного боку був височенний, старий, темний ліс. А з другого боку простягався степ.

Дівчина й хлопець ішли швидко. Вже верстов п'ять одішли від дому. Коли це Михайлик скрикнув:

— Глянь, Олесю, що то таке?

Олесья глянула. Серед степу їхали люде. Всі були верхи. То були не наші люде. Гостро-

верхі шапки маячили здалека. Такіх шапок наці не носять. Олеся багато чула дечого від ліда. Вона пізнала цих людей—це були татари.

Татари! Вони приїхали на Україну палити села, убивати або в неволю забирати людей. Ось-ось вони побачуть їх і заберуть. Олеся вхопила Михайлика за руку і мовчки потягла в куші.

— Що то?—питавсь Михайлик.

— Цить! татари!

Михайлик так і занімів. Острах обняв його такий, що він і слова не міг вимовити. Олеся з-за кушів бачила, як татари їхали просто на ліс, як поводили сюди й туди головами. Це вони шукають, де село. Ще кілька часу, і вони знайдуть його. Що тоді буде?

Село запалють, людей повбивають. І дідуся вб'ють!.. Боже мій! Треба бігти, треба сказати!..

Але ж татари їдуть кіньми: вони доїдуть швидче, ніж вона добіжить. Як би вони тут загаялись! Та як же зробити, як це їй зробити?

Бідне серденько в Олесі мучилось. А татари підїздили все ближче. Уже видко їхні обличчя. І відразу Олеся надумала... Вона вхопила Михайлика за плече:

— Братіку, біжи лісом додому, скажи діду-севі, що їдуть татари. Чуєш?

І вона потрусила хлопця за плече. Він немов прокинувся з того і глянув на дівчину.

— Біжи, а то дідуся вб'ють.

— А ти ж?—спитався хлопець.

Олеся штовхнула його, щоб біг, кажучи:

— Я знаю сама що зроблю—не бійсь! Ніколи говорити—біжи!

Хлопець не думав довго. Він кинувсь у ліс і побіг з усієї сили.

Олеся зосталася сама. Вона постояла ще кілька хвилин. Обличчя було бліде. Але вона не боялась. Вона вийшла з-за куща і пішла по-під лісом не в той бік, де було її село.

Ішла так, мов не бачила татар. Але татари її побачили. Вони кинулись до неї. Олеся скрикнула й побігла що-сили далі. Та бігла не довго. За хвилину татари наздогнали її, щось закричали, загукали. Їх було чоловіка тридцять. Вони зупинились і почали проміж себе джеркотіти. А далі один, високий, підійшов до дівчини. Він загомонів по нашому, але так погано, що Олеся ледві розібрала, що він каже.

— Хороша дівчина! Хороша дівчина! Ми тобі нічого не зробимо, пустимо на волю, тільки ти нам скажи, де тут єсть село?

Олеся каже:

— За лісом. Оцей ліс перейти—то й село по той бік.

А татарин їй:

— То ти нас проведи цим лісом, а то ми тут дороги не знаємо.

Олеся каже:

— Проведу.

А татарин знову:

— Та не одури і не тікай, а то бачиш оце!

І він виняв з піхов криву гостру шаблюку і лиснув нею перед очима у дівчини.

— Бачиш оце?—голову зрубаю!

— Бачу!—каже Олеся.

Олесі накиннули на шию аркан. Високий татарин узяв той аркан у руки, пустив дівчину поперед свого коня і сказав:

— Веди!

Олеся повела.

Але вона йшла зовсім не в той бік, куди Михайлик побіг. Вона ще трохи обійшла ліс, тоді знайшла стежку, що бігла в ліс із степу і пішла по їй. Татари їхали слідком за нею. Де далі, ліс усе густішав. Олеся вела ворогів просто в середину лісу, де було болото.

Вона вела й думала:

— Чи добіг же Михайлик додому? Чи сказав же дідусяві? Ох, хоч би мені довше повідати їх, поки він добіжить!

І вона йшла тихо, иноді звертала у бік, тоді знов назад верталась. Татари сердились, а високий кричав:

— Чого ти плутаєш? Веди гарно, а то ось!

І він показував рукою на шаблюку.

Дівчина казала:

— А ось зараз ліс скінчиться, там і село.

І вела далі. Ліс зробився страшенно густий. Але ж Олеся добре його знала. Вона так часто ходила сюди по гриби, по ягоди. Вона знала, де болото. Невеличка смужка твердої землі вганялась у дряговину. Олеся повела татар туди. За деревами не було видко. Навкруг було темно і пуца така, що тільки той, хто добре знав ліс, міг відділь вийти, не загрузши в болоті. Татари ж лісу не знали.

Високий татарин скрикнув:

— Чого ж ти стала? веди!

Дівчина повернулася до ворогів. На блідому обличчі палали темні очі. Вона глянула ворогам у вічі і тихо промовила:

— Я далі не піду.

Татарин під'їхав аж до неї, показав їй нагая й вилаяв. Дівчина осміхнулася:

— Я не поведу вас далі, хоч би ви й убили мене. Я вас, вороги, завела в цей ліс, і ви не вийдете відділь.

Тії ж миті ніж блиснув у татарській руці і вдарив дівчину в груди. Як билина підрізана, впала вона додолу.

Її головонька схилилась, і чиста душа покинула тіло. Татарин плюнув на неї, і всі вороги повернули назад.

А Михайлик тим часом добіг додому. Він казав, що татар хто й зна скільки. Люде покидали все і повтікали в ліс. Дід Данило думав, що він там і Олеся знайде.

День просиділи люде в лісі. Потім їм не стало харчу. Другого дні треба було вертатись. Послали одного парубка подивиться, що в селі. Парубок вернувсь і сказав, що в селі все ціле. Люде зрозуміли, що татари їх обминули, і почали вертатись додому.

Але ж Олесі там не було. Дід Данило попрохав кільки чоловіка і всі, узброївшись, гуртом пішли шукати її в лісі. Михайлик привів їх до того місця, де він покинув Олесю.

Тут знайшли татарські сліди. По тих слідах пройшли в лісову пущу. Довго йшли, аж поки побачили татарських коней, що позагружали в болоті. Татар не було. Мабуть вони позлазили з коней та й потопли в багнюці.

Дід Данило йшов попереду. Він перший побачив Олесю. Вона лежала мертва. На шиї в неї був татарський аркан.

Тоді зрозумів дід Данило і всі люде, що вона своєю смертю обрятувала рідне село.

Зробили мари з гілок і понесли дороге тіло додому.

* * *

Другого дня ховали Олесю. Подруги-дівчата несли труну. В їй лежала Олеся убрана як молода княгиня. На голові в неї був вінок. Навкруг співали пташки, вгорі сяло сонце. А вона лежала тиха, спокійна. Навіть здавалось, що на обличчю в неї сяла якась радість.

Еге, їй можна було радіти.

Ридаючи, провели її до холодної ями; ридаючи, засипали землею. Не сам дід Данило плакав,—плакали всі: і старі й малі, і чоловіки й жінки, і подруги-дівчата.

Але як кинули на могилку останню лопату землі, дід Данило підвів голову. Він уже більш не плакав. Обличчя йому було поважне. Він простяг руки над могилкою і сказав:

— Кожен повинен боронити свій рідний край, не жалючі життя! Дай, Боже, всякому такої смерті!

1890.

Грицько.

рицько вибіг з хати веселий, радий. Батько оце тільки вернувся з міста і привіз йому дві цукерки і великого-великого бублика, такого великого та товстого, що мабуть він був більший од Грицькової голови. А про те може це Грицькові тільки здавалось, що бублик такий великий, бо хлопець так не часто їв бублики і все маненькі. А надто що тепер був піст—Петрівка, їсти було мало чого: хліб та борщ, та каша, або й просто хліб та борщ що-дня. А тут бублик—такий великий.

Грицько вже роззявив рота та й хотів припасти до бублика своїми білими зубами, але зупинивсь—він мов хотів довше поласувати і почав крутити бублик у руках, нюхати, як він гарно пахне. Потім згадав, що бублик ще смашніший буде з вишнями.

— Піду в садок—нарву ягід! — подумав Грицько і перестрибнув через перелаз з двору в садок.

Садок був невеличкий, але рясний. Нешироким поділком він простягсь аж до річки, мало не до самісінької кручі. Тут були яблуні, сливи, вишні,—вишень найбільш. Віти так і гнулись під спілими ягідьми.

Грицько підскочив до вишні і хотів рвати ягоди, але ту ж мить зупинивсь.

Під вишнею стояв невеликий, як і Грицько, років десяти, хлопець, але низенький, присадкуватий. Це був Семен, сусідин Мотрин син. Мотря була вдова і жила сумежно з Грицьковим батьком, її садок теж був сумежно з його садком. Та хоч і сусіди були Грицько та Семен, але ніяк не могли поладнати. Грицько був говіркий, веселий, любив пореготатися; Семен був мовчазний та похмурий. Грицько часто дивувався, чого це і Семен, і його мати все такі похмурі і одного разу спитавсь про це в матері. Матері часто доводилося счиняти з Мотрею спірку то за свиней, то за курей, і вона сказала:

— Того похмурі, що дуже злі.

Але батько сказав:

— Як би вони не були такі вбогі, то може не були б і такі злі.

— Як то?—спитався Грицько.

— Так,—одказав батько,—як живеш не доідаючи що-дня та б'єшся, як риба об кригу, заробляючи, то не будеш веселий.

Грицько цього до пуття не зрозумів. Йому здавалося, що коли добрий, то вже добрий, а коли злий, то злий. А Грицьків батько був чоловік не вбогий, і через те Грицько недостатків не знав. І Грицько згодився з матіррю і подумав:

— Ні, вони злі.

І він з Семеном поладнати не міг: вони один одного не полюбляли і вкупі не гралися.

Грицько побачив, що Семен рве ягоди і зупинився. Він подумав:

— І чого він тут ягоди рве? Адже у їх свій садок єсть.

Семен почув, що хтось іде, озирнувся і побачив Грицька. Він почервонів страшенно, а потім зблід. Хлопці дивились один на одного і мовчали. Нарешті Семен підвів голову і глянув Грицькові просто в вічі. Погляд йому був сердитий.

— Чого ж ти?— промовив Семен нарешті.— Може битимеш мене, що я у вас ягоди рву?

Грицько подумав:— Ба, який злий!— і промовив:

— А ти чого поліз у чужі вишні? Хиба в тебе своїх нема? Адже у вас так рясно, як і в нас.

Семен глянув на свій садок і промовив:

— Рясно! не дуже то й рясно... Мати не дають їсти—кажуть: продам та хоч на спідницю собі наберу та тобі чоботи дам пошити... А то, кажуть, саме рам'я на нас таке, що й люде...

Хлопець зненацька зупинивсь і почервонів ще дужче, ніж спершу: йому зробилось сором,

що він вибалакав те, що мати казала. І він розсердився і на себе, що сказав, і на Грицька, що той чув. Він знов сміливо задер голову вгору і промовив:

— Не скільки я ззів твоїх вишень—не дуже чинляйся, а то ще й здачі дам такої, що аж носом землю заореш.

Грицько й собі розсердивсь і почервонів.

— Хто? ти?—запитався.

— Я!

— Побачимо!—відказав Грицько і налагодивсь до бою.

— От і побачиш!

І Семен стиснув кулаки. Потім він отступивсь до тину й крикнув:

— Не займай!

Скрик був голосний. Семенова мати була в садку й почула, що син кричить. За один мент вона опинилась біля тину. Обличча в неї було бліде, змучене, а тепер усе так і пашило з гніву. Вона страшенно любила свого сина і нікому не попускала його займати.

— Ти за що на Семена напавсь?—скрикнула вона на Грицька.

— Я не нападавсь!—одказав Грицько.—Я його не займав. А чого він лізе до нас у садок?

Семенова мати ще дужче розсердилась, і її позападалі очі так і занялися:

— Не займав!—скрикнула вона.—Ба, вже

й бити налагодивсь. Ось тільки ступни— так тобі усе волосся й обскубу!

Тим часом Семен уже поспішивсь перелізти через тин і, стоячи біля матері, промовив:

— Він мене бити хотів...

— Я тобі дам бити! я тобі дам!—кричала Семенова мати, показуючи кулака.— Тікай лиш, а то буде тобі горе!

Грицько хотів був щось сказати, але не сказав, повернувся і пішов. Він не любив заводитись і не задерикуватий був. Мовчки покривсь у вишнях і вже не слухав, що там ще казала Семенова мати. Він нарвав вишень повен бриль і хотів сісти. Але потім роздумавсь:

— Піду я краще до річки—там сяду над кручею та й їстиму. І їстиму, і дивитимусь—так гарно дивитися, як вода біжить. А потім скупаюся. Тільки самому погано—невесело купатися. От як би ще хто!

Семена він кликати не хоче, та Семен і плавати не вміє—що вже то за купання без плавання! Ото гарно, як плити наввипередки або пірнати—хто далі випірне.

Повагом підійшов Грицько до річки. Круча сажнів у два заввишки круто уривалася згори спадала у воду. З цієї кручі хлопці, як купалися, стрибали сторч головою і потім далеко-далеко випірнали. Тут тим гарно було стрибати, що глибоко було: ніхто з хлопців-товаришів не

міг досягти дна—тільки великі парубки досягали. Але хто з малих умів плавати, то не боявся кидатись у глибінь: випливе, як очеретина.

Грицько став над кручею. В одній руці в його був бублик, у другій бриль з вишнями. Він задививсь на хвилі, як вони швидко одна за однією бігли, виблискуючи проти сонця. Подивившись трохи, притулив бублик до губів, одкусив і почав жувати.

А Семен усе те бачив.

Він стояв біля матері в своєму садку і бачив, як Грицько їв бублик. Семен був голодний і йому страшенно схотілося бублика. Але попрохати в Грицька він не насмілювався ніколи, а тепер, після сварки, їй надто. І він тільки заздро дививсь, як Грицько раз і вдруге вкусив бублика. Зненацька одна думка промайнула йому в голові:

— А що, як би зайти тихенько ззаду та відняти бублика в Грицька?

І він не думав довго, а зараз же тихенько вийшов з садка і почав підходити до Грицька. Од садка до річки було трохи чистого місця.

Отут саме їй боявся Семен, щоб Грицько його не помітив. Але Грицько не помічав.

Семенова мати озирнулась, і вже не побачила біля себе сина. Вона глянула на річку і вздріла, як Семен стиха підходив до Грицька. Спершу хотіла гукнути сина, а тоді подумала:

— А ну, що воно з того буде? Хай лиш Семен дасть йому штурхання—чи не шубовість не він у річку?

Але зараз же побачила, що Семен не битися йшов з Грицьком. Він тихо зайшов до Грицька ззаду і відразу хотів вихопити бублика. Але не добре націливсь—ухопив не за бублик, а за руку. Семена це розлютувало. Як несамовитий, він з усієї сили вдарив Грицька кулаком по обличчю, але сам поточивсь, не вдержавсь і посклизнувся у кручу ногою. Він ухопивсь за бур'янину, але бур'янина вирвалась, і Семен з розгону шубовістьнув у воду.

Страшний скрик розітнувся позад Грицька. Він побачив Семенову матір—вона бігла до річки, кричучи як несамовита:

— Рятуйте, хто в Бога вірує!

Але Семен випірнув з води. Він силкувався не потопати, держатися на поверсі, та не міг: він не вмів плавати.

Семенова мати добігла до кручі, але побити не могла. Вона тільки рвала на собі волосся та кричала:

— Лишенько моє! горенько моє!.. Сину мій!.. Рятуйте!..

Усе зробилось так швидко, що Грицько спершу нічого не тямив. Він почув тільки, що Семен його вдарив, і що в його страшенно заболіло обличчя. У його в серці закипіло зло на

Семена за це; ту ж мить він побачив, як Семен шубовсьгнув у воду, як він потопав. Грицько трохи не скрикнув:—А що! оце тобі, щоб не бивсь!—Але через мить усе вже зрозумів.

І бублик, і бриль з вишнями покотились додолю, і сам Грицько як був, у одежі, шубовсьгнув з кручі в воду. Він випірнув зараз же і поплив до Семена, що ще держався на воді. Семен був недалеко. Але тільки доплив, Семен зараз так учепивсь йому за руку, що трохи не потопив і його.

— Не тягни мене! Тільки держись за мене!—крикнув Грицько.

Та Семен, здурівши з переляку, не випускав Грицькової руки. Грицько сігнув і васмикнув у його руку і поплив. Семен учепивсь Грицькові за сорочку.

Але одежа вже намокла на обох хлопцях. Грицько ледві плив. Хвилею відносило його від берега. Кільки разів наливало йому в рота води. У його вже не ставало сили, а надто ще й Семен так страшенно тяг. Грицькові ноги почали спускатись униз. Семен був важкий, як камінь. Грицько стулив рота: вода вже сягала йому до очей. Але ту ж мить він зібрав усю силу і заляпав руками й ногами.

Це його обрятувало. За яку хвилину він уже вхопився за камінь, що стирчав під кручею.

Що далі було, Грицько не пам'ятав. Він зомлів і не чув, як поприбігали люде на Моторин крик, як витягли його з Семеном. Він уже тоді очутивсь, як полежав трохи на траві проти сонця. Росплющив очі і побачив, що біля його стоїть батько, ще люде і Семенова мати. Грицько підвівся:

— Хвала Богові! — промовив батько, а за їм і люде.

— Ну, хлопче, — добрий з тебе козак буде, моторний! — похвалив Грицька дядько Тарас.

Тільки як він сказав це, Грицько зрозумів, чого це все так: він згадав, що витяг Семена. Ту ж міг Семенова мати підбігла до Грицька і, одразу вхопивши його, притиснула до себе і тричі міцно поцілувала, промовивши:

— Дай тобі, Боже, усього.. усього... за те... ти...

І вона заплакала, а за нею заплакав і моторний, змерзлий Семен.

.....

Того ж таки дня Грицько, згадуючи про те, що поцілувала його Семенова мати, подумав собі:

— Ні, вона не зла... Мабуть, правду так казали, що вона тим така сердита, що вбога. Семен того сердитий, що вбогий та голодний. Чого, я дурний, не віддав йому того бублика?

подумав Грицько і згадав, що він досі не їв його.

Не знаю вже, чи ділив він того дня з Семеном того бублика, тільки запевне знаю, що з того часу у їх із Семеном ні спірки, ні сварки ніякої ніколи не було...

Ук р а л а .

Тільки вчитель увійшов у клас, зараз побачив, що там робиться щось непевне. Школярки та школярі юрмою оточили когось і про щось паяко й голосно гомоніли. Гомін був неласкавий, сердитий. Зрозуміти поки нічого не можна було. Чуть тільки було, що на когось діти сердились, комусь докоряли.

Зараз же дехто побачив учителя, і почулось проміж дітьми:

— Василь Митрович прийшов... Учитель прийшов.

Діти стихли і всі повернулись до вчителя. Учитель підійшов і спитавсь:

— Що тут у вас діється?

Усі мовчали, стоячи колом біля однієї парті. На тій парті сиділа Олександра.

Олександра була школярка першого року дочка сільського писарчука-п'янички. Вона сиділа, низько похнюпивши голову і втупивши очі у свій стіл. Її біляве, усе у веснянках, обличчя було біле, як крейда. Вона вхопила

руками за стіл, мов боялася, що її тягтимуть кудись силоміць.

Учитель ще раз спитавсь:

— Що тут у вас сталося?

Озвалася Пріська, — подруга й товаришка Олександрина. Батько її був у економії прикащиком. Пріська була дівчина сита, добре годована—вона завсігди приносила з дому гарну їжу: періжки, перепічки, коржі то що. Вона погано вчилася, але була дуже весела і не могла говорити не сміючися. Вона й тепер, осміхаючись, заговорила:

— Та Олександра...

Пріська почала і засміялась не доказавши.

Учитель спитавсь:

— Що Олександра?

— Украла в мене хліб!—доказала Пріська і зовсім зареготалася, і її нерозумні сіро-сині очі з сміху аж сховалися за ситими щокми.

Ця звістка дуже вразила й здивувала вчителя. Такого в школі ще не було. Учитель знав, що деякі з дітей ще дома, перш, ніж у школу почали ходити, були де в чому грішні, але в школі поки ніхто в гріх не вскакував. На Олександрю він теж ніколи нічого не думав. Вона була просто дівчина боязька — мабуть налякав її батько п'яниця.

Учитель глянув на Олександрю й спитавсь:

— Олександрю, правда цьому?

Вона мовчала і сиділа непорушно, як кам'яна. Учитель зрозумів, що Пріська казала правду. А Пріська вже не мовчала й торохтіла:

— Вона не вперше це краде. Вона кілька разів у мене тягала. Тільки кинеш торбу з пирогами—так і потягне. Та я все мовчала. А оце вже сьогодні... Бачу, вхопила хліб та й побігла з школи в двір, та зайшла за дерево, та й їсть. Я прибігла до неї, а вона злякалась. Не кажи, каже, вчителеві, я тобі малюнок дам...

Учитель ще раз спитався:

— Олександро, правда цьому?

Але й тепер Олександра мовчала і сиділа непорушно. Один великий школяр, не зовсім розумний і не дуже жалісливий, загомонів:

— Та що там її питаться? Хиба й так не видно, що правда. Бач що вигадала—красти! Її треба прогнати з школи!

Школярі загули:

— Треба! треба!

Учитель сказав:

— Чому ж се так?

— А тому, що вона краде, а ви або ми на кого іншого думатимемо по дурному.

Інші казали:

— Це нічого не можна буде й положити в школі, як що крастимуть.

— А хиба воно гарно, як казатимуть на школярів, що вони крадуть,—додавали треті.

Учитель сказав:

— Ось що, дівчата й хлопці. Ви он уже налагодились вигонити Олександру з школи, а ще не знаєте до пуття діла. А може воно й не так було? Треба послухати перше, що Олександра скаже.

Той таки великий школяр почав був знову:

— Та що там слухати, хиба й так не видно?..

Але його зараз же спинено:

— Цить! Василь Митрович правду кажуть. Вже ж треба знати, що вона скаже.

Усі обличчя повернулися до Олександри, усі очі втупилися в неї. Всі дожидали від неї слова. Але вона й тепер сиділа мов скам'янівши. Вона сховала голову між плечі й прищулилась, неначе сподівалась, що її ось-ось ударють, хоча знала, що в школі не б'ються.

Учитель спитався:

— Що ж, Олександро? Кажи—ми ждемо.

Мовчить. Учитель знову:

— Не думай, що ми всі хочемо нападатися на тебе. Нам треба тільки знати правду. Може це ще й не так, як кажуть, та я й думаю що не так.

Бліде обличчя в Олександри зробилося відразу як жар червоне. Але ж вона мовчала. А вчитель казав далі:

— Еге, я думаю, що це не так. Мені здається, що Приська якось помилилася, і що ти не винна.

Олександрине обличчя нахилилося аж до столу.

— Запевне то ти свій хліб їла, бо я ніколи не повірю, що ти можеш украсти.

Голосне гірке ридання розітнулось у школі. Це плакала Олександра, припавши головою до столу. Школярі відразу притихли. Очі їм якось широко розплющилися, і вони мовчки, затаївши духа, дивилися на Олександрю. А вчитель казав:

— Не плач! Коли цьому неправда...

— Правда!.. правда!..— скрикнула Олександра.— Я вкрала!

І вона заридала ще дужче. У великій класовій хаті стояли шісдесят школярів мовчки, не ворущачись, а серед їх, припавши головою до столу, гірко плакала маленька білява дівчина.

Довго вона плакала, і всі мовчали, аж поки вона трохи заспокоїлася. Тоді вчитель, сівши біля неї, спитавсь:

— На що ж ти це зробила?

Вона мовчала знову і знову похнюпилася. Учитель бачив, що сказати те, через віщо вона це зробила, їй так саме важко, як було важко признаватися. Та вона перемогла себе. Кілька разів вона починала казати, ворущила губами, але зупинялася. Нарешті промовила:

— Я їсти хотіла.

— Хіба ти дома не їла?

— Не їла.

— Чому?

Вона знову замовкла і... зовсім несподівано ви'ять заридала.

— У нас... у нас... нема чого їсти... Батько нічого... не приносять з волости... усе пропивають... Ми їмо су... су... сухарі вже другий тиждень...

І більше вона нічого не могла сказати за слізьми.

Давно був час починати вчиття. Учитель тихо взяв Олександрю за руку і, сказавши їй кілька ласкавих слів, повів у свою хату, щоб вона там заспокоїлась. Як повернувся він у клас, то з десяток рук простяглося до його і в кожній руці була якась їжа.

— Натє! дайте їй! хай попоїсть!

Учитель глянув на дітей. Хлопці були ні в сих, ні в тих, дівчата деякі плакали. Він забрав усе, що діти надавали, і поніс Олександрі. Але вона нічого не хотіла їсти і все плакала. Він, скільки міг, розважив її, а сам пішов у клас і звелів співати молитву перед початком науки.

Як заспівали молитву, він непомітно ввів у клас Олександрю...

* * *

Олександра після цього довго соромилась глянути учителеві в вічі. Але ні він, ні школярі ніколи не нагадали їй про те, що було. Та їй не треба було їй нагадувати. З того часу вже ніщо

не могло спокусити її. Дівчата-товаришки її люблять і часто дають їй чого їсти—такого, що з дому приносять. Але вона зрідка бере, хоч і часто сидить на сухому хлібові. Цього року вона здасть останнього екзамена і вийде з школи розумною, правдивою і чесною дівчиною.

1891.

С. Олексіївка.

Кавуни.

е, про що кажу, робилося в невеликій убогій хатці. Там сиділа мати вдова та її син Санько, хлопець років семи. Санько сидів на лаві й скиглив:

— Ну, мамо, ну дайте чого добренького попоїсти! Дайте! Хочу!

А мати казала:

— Та де ж я тобі візьму і чого ж я тобі дам? Он хліб є.

Але Санькові хліба не хотілося:

— Що хліб! Хиба його вгризеш? У мене аж зуби після його болять, бо давній. Як би сальця!

— А як і того давнього не буде?—спиталася мати.

Санькові це не сподобалось:

— Не буде? Ви все кажете так, що не буде! А що ж мені робити, коли я сала хочу?

Малий Санько надув губи і сердито одвернув обличчя від матері в куток. Там павук снував туди й сюди свої мудрі мережки. Санько

забув на хвилину про сальце, зацікавивсь і став глядіти на павука. Та він глядів не довго. Їсти таки хотілось, і Санько почав свою пісеньку знову:

— І таки хочу сальця!.. А ви все не даєте! Он Грицькові дає мати що-разу та ще й такий великий шматок.

— Та то ж багаті люде, синку.

— Хиба що, як багаті? Ви все не даєте.

Мати рада була б сина задовольнити, та не мала чим. Їй надокучило те скигління і вона промовила сердито:

— Кажу тобі, що нема! Хочеш їсти,—бери що є та й їж, а не вередуй і не скигли мені!

Санько змовк. Похнюпивсь, узяв з столу сухий краєць хліба і разів зо два вкусив його своїми білими зубами. Та не їлося. Положив шматок знову на стіл і вийшов з хати. Трохи постояв біля порогу, подумав.. Куди б його піти?..

А! надумав! Вибіг з сіней, перебіг двір, перестрибнув у город, а з свого городу—у Стецьків. Стецько—це був його товариш. З городу—у Стецьків двір. Сіни в хаті були відчинені,—Санько увійшов туди. З хати озвалася тітка Мотря, Стецькова мати:

-- Хто там?

— Це я.

— Та хто ж?

— Нехай Стецько вийде.

— На що?

Але Стецько з хати пізнав Саньків голос і зараз вискочив сам. Мати була грімнула на його:

— Та куди ж ти біжиш? Стривай!

Але се було даремно, бо Стецько з Саньком уже поспішилися втекти з двору.

Там, на Стецьковому городі, одиноко, поміж огірковим огудинням та картопляними кущами, стояла стара груша. Під тією грушою посідали хлопці і почали розмовляти. Білявий Санько казав чорнявому Стецькові:

— Знаєш що? Ходім на баштан до діда Кучми.

— А чого?

Санько тільки крутнув головою:

— От який чудний—чого! Кавунів рвати.

Стецько замислився. Кавуни—то така добра штука, а він їх ще й не куштував цього літа. Але ж баштан береже старий дід Кучма. Сердитий дід! Як піймає, то й шапки позніма. А Стецькові батько купив недавнечко новий картуз. Що як зніме?

Санько почав умовляти:

— Ну, чого думаєш? Та ми так проліземо, що Кучма й не счується. А кавунячча в його яке! Так черева проти сонця й повивертало! Ми собі вирвемо такого великого, що ну! Як жар буде червоний.

Великий кавун, як жар червоний, дуже ласа штука. Стецько підскочив з землі і промовив:

— Ну, то як же? Зараз?

Санько й не думав ждати. Мати сала не дали, то хоч кавуном поласувати.

— А звісно—зараз. Ходім!

І товариші побігли.

II.

Баштан був чималий і гарний, а старий дід Кучма, одставний салдат, умів пильно доглядати хазяйського добра. Але Санько його не лякався, то й Стецько забув про ляк.

Хлопці вже вилізли з маленького гайка, що під їм був баштан. Поки лежали під кущами і виглядали, чи не видко де Кучми.

— Він тепер спить мабуть,—догадувався Санько,—пообідав та й спить. Нищечком та стиха поліземо рачки до кавунів, а тоді кóтом, кóтом їх,—та й повикочуємо сюди.

Стецько був не такий сміливий, як Санько, тим думав инакше:

— А як не спить, а де в бур'яні причаївся та й дивиться на нас? Скоро ми на баштан, а він до нас.

А Санько впевняв:

— Та й чудний же ти! Ну чого він тепер буде в бур'яні? Адже тепер опівдня, душно,—усі діди на баштанах по куренях сплять. Ну, лізьмо мерщій! Ти глянь, кавуни які!

Кавуни й справді були гарні, їх білі та рабі черева так і вилискувались проти сонця. Стецько трохи подумав і став з Саньком навколішки.

Тоді обидва, припадаючи до землі, тихо зашурхотіли огудинням. Спершу тяглися довгі й товсті пліті з величезних гарбузів,—вони стягою обходили увесь баштан з країв. За їми починалися кавуни.

— Ну, рви!—зашепотів Стецько, як Санько перший доліз до їх.

— Стривай! Це малі—он більші!—одмовив Санько.

І він поліз далі, ведучи перед. Але Стецько вхопив його за ногу.

— Не лізь далі!.. побачуть! Рви тут!

— Не побачуть! лізь!—командував пошепки Санько, випручуючи ногу у товариша з рук.

Але Стецько таки здорово боявся і казав, уже мало не плачучи й голосно:

— Я не хочу далі!.. я вернусь...

— Цить! почують, то й справді піймають!—лякав його Санько і знову сміливо поліз наперед. Стецько не знав що робити. Лізти далі—страшно, але й назад він боявся вертатися без Санька. Він подумав трохи і поліз далі. Огудиння знову зашелестіло.

— Фю-і-і!.. фю-і!.. фю-і!..—гостро розітнулося над хлопцями в повітрі. Вони відразу ззирнулися. Обидва були білі, як крейда.

— Фю-і-і!.. фю-і!.. фю-і!..—знову різало повітря якесь гостре свистіння.

Перший Санько догадався, що воно є і шеп-

нув, важко віддихуючись:

— Кібець.

Над їми в повітрі справді ширяв хижий кібець, гостро й пронизувато свистючи.

От і кавуни. Санько зірвав щонайбільшого і покотив до Стецька.

— Коти!

Далі другий.

— Буде, Саньку, вже буде!

— Ще цього здорового.

Вирвали ще й здорового і тоді почали котити по баштану назад, плазуючи, як і перш. Кавуни часом плутались у огудинні, але котилися. За кілька хвилин хлопці були вже не на баштані, а в густій траві, що росла коло його.

— Ну, тепер добре! Оце так кав...— почав був пошепки Санько, але остання половина слова увірвалась у його з уст. Обидва хлопці щільно припали до землі і лежали, затаївши духа: недалеко від їх чулася хода та гомін. Товстий старий голос питався стиха:

— Отут, кажеш, бачив?

А другий одмовляв:

— Та ось недалечко від цієї осики.

— Боже! це ж нас піймають!— подумав Санько і, штовхнувши Стецька у бік, шелнув.

— Лежи як мертвий!

А Стецько й справді мов умірав: дух йому перехопило, горло стиснуло, серце затріпалося

і змовкло, — наче вмерло; голова палала. Страшне дідове Кучмине обличчя та його салдацькі вуси так і уявилися хлопцеві. Йому здавалося, що Кучма вже його хапа. Він скрикнув несамовито, зірвався з місця і побіг.

Дід Кучма з своїм товаришем уже поминули були хлопців, як зненацька почули позад себе крик. Озирались і побачили, що Стецько тікає. Вони кинулись за їм.

Стецько побачив, що вони ось-ось ухоплять його. Кучмини руки вже сягали до його спини. Почував, що гине, і скрикнув з усієї сили:

— Се не я! не я! то він!

— Ге, тут і другий є! — скрикнув Кучма і озирнувся, а за їм його товариш. З цієї миті скористувався Стецько і вскочив у гай. Кучмин товариш погнався за їм, але зачепився за кущ і впав. Стецько дуже випередив його, перебіг уже гай. Тепер йому не страшно було, і він, не так уже поспішаючись, добіг додому.

А тим часом Кучма, кинувши Стецька своєму товаришові, повернув до Санька. Він йому не дав утекти і зараз же вхопив його своїми товстими здоровенними руками за волосся, скрикнувши:

— А, ви красти! От я ж вам дам! Я вас навчу красти!

Санько рванувся з рук.

— Ге, тікати хочеш! Ні, хлопче, не втечеш

від мене!—мов загарчав над їм Кучма, і його руки ще болячіше скубнули хлопця за волосся. Санько заплакав.

— Ба, тепер плаче! А красти вмієш?

І товсті руки без жалю почали скубти його за волосся, за вуха. Хлопець кричав, пручався, але даремно.

— Утік!—сказав, вертаючись, другий чоловік.

— Шкода! Ну, та дарма: цього піймали, то знатимем чий і той,—тоді до батька підемо. Чуєш ти, бісеня,—чий то хлопець з тобою був?

Санько мовчав.

— Чи ти оглух? Чий то хлопець утік?

Відмови не було ніякої. Кучма росердився.

— Кажи, чий ви, а то кропиви дам!

Усе тіло в Санька трусилося з недавнього болю та з переляку, на очі стояли сльози, але губи були міцно стиснені.

— Скажеш ти?

Санько трохи ростулив губи і промовив одно слово:

— Ні!

Кучма розлютувався:

— Ач, яке забісоване! А ну, Опанасе, бери його!..

Санько глянув на своїх мучителів:

— Дідусю, голубчику, пустіть мене! Їй-бо не буду, ніколи не буду! Пустіть!—почав благати Санько, обливаючись сльозами.

Але Кучма не зласкавлювався і відмовив:
— Не буду? Ні, перше скажи, чий то хлопець, а тоді вже й просись! А ти чий?

Стецьків батько був сердитий. Як піде Кучма до його, то спише він Стецькові спину батогом. Треба мовчати.

— Ти чий?—допитувався Кучма.

Санько подумав, що й цього не треба казати, бо тоді Кучма піде до матері... Мати не битимуть Санька, дак Кучма лаятиме матір. І Санько мовчав.

— Ну й чортеня!—скрикнув Кучма розсердившись!—А дай лозини!

Дві дужі руки звалили хлопця додолу. Гнучка лозина свиснула і врізалась у тіло. Як попечений метнувся Санько і скрикнув:

— Ой, дідусю, голубчику! пустіть!

— А скажеш, чиї ви?

Санько мовчав. Лозина знову різнула його.

— Скажеш?

Санько мовчав. Ще дві лозини, — як ножем ріже!

— Дідусю, простіть!

— Скажеш?

— Ні...

— А, дак ти так! Бий! Бий дужче!

Лозина почала шмагати. Санько пручався, борсався з нестерпучого болю, але мовчав.

— Скажеш?

Савько нічого не казав, а лозина все шмагала та шмагала.

— Скажеш?

Але Савько не міг уже нічого сказати: він зомлів з болю. А сторожі все шмагали його, аж поки помітили, що він уже не ворухиться.

Тоді Кучмин товариш злякався:

— Ти глянь,— чого він як мертвий?

— Ат... зомлів хіба...—відмовив Кучма бай дужно, але й сам він злякався.—Полежить, то прочумається. Ходім, Опанасе!

Але Опанас не йшов.

— Стривай, я водою на його бризну.

Опанасові жалко стало хлопця. Він ухопив його й поніс до озерця, що було недалечко в гаю. Бачивши це Кучма, пішов собі до куріня.

Опанас положив хлопця на траву і почав бризкати на його водою. Те бризкання відживило Савька і він росплющив очі. Опанасові стало чогось ніяково дивиться йому в вічі, він пішов за Кучмою, думаючи:

— Тепер уже й сам устане.

Савько й справді встав, але не скоро,—аж над вечір повернувся додому. Тіло побите боліло нестерпуче.

Він три дні вилежав хворий дома і тільки четвертого вийшов на вулицю...

Того ж дня він зустрівся з Стецьком.

Побачивши його, Стецько похнюпився.

Санько тільки промовив:

— Ех, ти!..

Стецько насупився і побіг додому.

Але трохи згодом хлопці знов поладнали, тільки вже Санько не звіявся так на Стецька, як перш...

1891.

Панько.

Панько останній ускочив у дерев'яний великий цебер до чотирьох товаришів і гукнув машинисті:

— Пускай!

Цебер почав спускатися в шахту спершу тихо, а далі все швидче й швидче. Він хитався на всі боки, і шахтарі повинні були часом відпихатися від стін, щоб не вдаритись об їх,— тоді б усі сторч головою могли полетіти в шахту з розбитого цебра. Але шахта була не глибока; чорні стіни промайнули швидко, й шахтарі вже були на дні.

— Ну, вилазь! — сказав Панько й сам вискочив перший, держучи в руках динамитові патрони. Товариші почали вилазити за їм з струментом у руках.

Зараз же біля сторчової шахти пробивано новий хідник. Але величезна брила кам'яна, зустрівшись на дорозі, не давала йти далі.

Шахтарі мусили розбити цю камінюку динамитом.

За кільки ступнів вони були вже там, де треба. Нахиляючись, вони пройшли,—чи, мабуть, краще сказати—пролізли у почату норю.

Там було мокро й темно. Дві лампи шахтарські, блимаючи, освічували чорні стіни і не менше чорні шахтарські обличча, тільки зуби та очі білили на тих орапських обличчах.

Робітники почали оглядати камінь.

— Ну, з їм буде морока! — промовив один.

— Та здоровий! — додав другий.

— То нічого, що здоровий, а ось подивимось, як його пробивати, — сказав Панько. — А ну лиш, давай свердел!

Почали вертіти камінь, б'ючи по свердлу молотком: камінь мало подавався.

— І щоб було кращий струмент узяти! — сердився Панько, що порядкував ділом, — а то цим і до вечора не зробиш дірки.

— Та й вечір недалеко, — озвався хтось.

— І добре, бо вже й кістки болять на цій чортівій роботі, — додав один шахтарь.

— Не журись! — одказав молодий високий парубок — за те завтра неділя, — погуляємо!

— Погуляємо! — трохи зло відказав йому чоловік з бородою. Він приходив на роботу з села і мав сьогодні йти додому, несучи свій зарбіток сем'ї. Парубок же той жив на шахті і всі гроші витрачав на себе. Перший був порядний господарь і не міг бути прихильний до шибай-голови шахтарської.

— Погуляємо! Вам усе тільки б гульки справляти! За гульками й діла не знаєте.

— А якого я діла не знаю? — розсердився парубок.

— А от такого, що тебе посилено взяти путящого струменту, а ти взяв ка-зна що.

— Велике лихо! — відмовив парубок. — Як треба буде, то підіймуть та й візьму краший.

— А воно й справді треба взяти, — промовив Панько. — А ну лиш, добудь!

— Круть верть — зараз буде! — сказав парубок. — Ходім, Семене!

Другий парубок, той, що ляав роботу, пішов з їм до цебра.

Три шахтарі посідали, прихилившись спинами до камінюки. Двое почали зараз же крутити цигарки і позакурювали їх від лампи, що причепили збоку на стіні.

Панько не курив. Він дуже втомився. Сьогодні йому було багато роботи. Хотілося відпочити. Поки товариші курили й розмовляли, він мовчки сидів, приплющивши очі. Залюбки згадував, що сьогодні піде додому, обмиється, відпочине й побуде в своїй сем'ї. Сем'ї всього жінка молода та маленький син — років три йому було. Влітку Панько хліборобив, а взімку заробляв по шахтах. Цей заробіток давав йому змогу не вбожити, ще трохи й підправляти своє господарство.

Він тепер думав про свою тещу, чистеньку хатку. Вона так і в'являлась йому, а серед неї Одарка. І обличчя в Одарки так наче всмінулося до його. Якесь любе, лагідне почування обняло Панька і йому так схотілося швидче туди, до неї й до сина. Ну, Данько запевне спатиме, як він прийде, але завтра вже ж спитається:

— А со мені татко принесла з сахти?

Чудний! завсігди з матіррю, чує, як на неї кажуть „вона“, то й собі на всіх,—і на чоловіків, і на жінок, — почав казати „вона“. Треба буде взяти йому в крамниці яку канхветину. Бо так тобі любо обніме за шию та й каже:

— А со принесла?

А Одарка дождатиме його, хоч як пізно він прийде,—вона не ляже...

Усміх осяйнув умазане в сажу чорне обличчя Панькове. Йому знову схотілося побачити Одарку зараз біля себе... Ні, самому бути зараз біля неї...

— А ось і ми!—гукнув голос мало не над самим Паньком.

Панько росплющив очі. Парубки вже вернулися з струментом. Треба було робити. Трохи нехотя відірвався Панько від своїх мрій і встав.

З новим струментом робота пішла краще. Але все ж камінюка подавалася погано, бо дуже тверда була.

— Та ну його к бісу,—всі руки обшмугляв!—промовив чоловік з бородою, спускаючи руку з молотком.—Буде й стільки!

— Не глибоко буде,—не розірве враз,—сказав Панько.

— Дарма,—удруге можна, коли треба буде.

Панько позастромлював у попровірчувані дірки патрони.

— Ну, хлопці,—гайда в цебер! Я зараз запаляю ґноти.

Чотирі шахтарі пішли до цебра, покинувши Панька запалювати. Парубок зачепив старого:

— А що, от і приніс, що треба, й не загаялись.

— Мовчи вже! Про тебе й кури сокочуть по смітниках, що ти такий моторний,—відмовив той.

— Та про мене хоч кури сокочуть, дядьку Андрію, а про вас і того нема!—відказав парубок, улазючи в цебер.

— Га-га-га! — зареготалися шахтарі, — от так утяв!

— Утяв!—росердився дядько Андрій, уже стоячи в цебрі в той час, як інші ще влазили.— Утяв! Як би йому язика втяти, так ото було б добре! А то дуже довгий,—щоб не придавило коли в шахті грудякою.

Шахтарі знову зареготались, і під регіт парубок гукнув угору:

— Піднімай!

Цебер смикнуло й піднесло вгору.

— Стій! стій!—скрикнув дядько Андрій, — а Панько?

За реготом та за спіркою шахтарі зовсім забули, що Панько мусить сісти з Іми. Вони вирнули наниз і побачили Панька.

— Стій!—згукнув з усієї сили парубок.

Цебер спинився.

Панько все це бачив. Він одразу згадав, що патрони позабivano неглибоко, що Іноти були короткі. Вибух мусить бути зараз—ось-ось. Коли цебер спуститься, то каміння вдарить просто на товаришів. Все це він зрозумів за одну мить.

— Що Бог дасть!—промайнуло у його в голові. І перш ніж товариші встигли гукнути, щоб спускати, він голосно крикнув:

— Піднімай!

Цебер знову смикнуло й відразу винесло нагору.

Панько повернувся, щоб кинутися набік у другий хідник.

Але саме в цю мить із темряви блисконуло ясным огнем, потім ударило, і важкий гугот струсонув шахту. Панько почув, як щось штовхнуло його в груди й кинуло навзнем.

.....

Як дим розвіявся, товариші кинулись у шахту. Панько лежав зараз же тут, і його груди були однією великою кривавою раною...

1893. І. 17.

У с. Олексіївці.

Батько та дочка.

I.

Мала Маруся осталася дома сама. Її батько пішов на роботу в шахту. Ні братів, ні сестер у неї не було; мати її вмерла, тим вона завжди оставалася сама, як батько йшов на роботу.

Вони прийшли сюди з села. Маруся залюбки згадує той час, як вона там із матіррю жила. Тільки се давно, давно було! Вона ледві пригадує молоде вродливе обличчя з великими темними очима. Вона пригадує, як се обличчя, без краю ласкаве, схилялося до неї, а дбайливі руки вкривали її теплице, і тихий материн голос казав:

— Спи, моя голубко! спи, моє серденько!

Багато з того, що тоді було, позабувалося—адже їй тільки чотирі роки було, як мати вмерла,—але сей чарівний образ ніколи не зникав з душі у бідної дівчини сироти.

Її бацька звали Максимом. Він був безземельний, бо Марусин дід, за панського ще права, був при панах, а не хліборобом, і через те

землі йому не дано. Як Максим дружився, то його матері вже не було на світі, та й батько незабаром помер. Зостався Максим сам із жінкою.

У їх була тільки хатка та дворища клопоть, а землю хліборобну наймати доводилось. Поки мати Марусина жива була,—вони так-сяк господарювали; а вже як вона вмерла (тільки п'ять год за чоловіком і пожила), то тоді господарство зовсім занепало, бо їй не можна було хазяйнувати без господині. Максим не схотів женитися вдруге; він оддав Марусю в сем'ю до своєї сестри, а сам позабивав вікна та двері у батьківій хаті та їй подався заробляти на шахти.

У тітки Маруся вижила чотирі роки. Важко їй там було жити!

Вона завсігди була як чужа, як приймачка у цій сем'ї. Там було вже четверо дітей та двое старих,—то Маруся була аж сьомою. Усім треба було надати їсти, всіх треба було якось одягти. Тітка з дядьком із усієї сили працювали, годуючи сем'ю—то не дивно, що вони часом натякали Марусі, що вона не „своя“. Правда, Максим платив сестрі за дочку скількись там грошей. Тітка з дядьком знали, що ціх грошей стане, щоб прогодувати дівчину. А все їм здавалося часом, що Маруся—зайвий клопіт у їх; здавалося це їм того, що важка робота в убозстві зучила їх труситися над кожною крихтою.

Через те Маруся не знала жалування в цій сем'ї. Воно і свої діти тітка не дуже милувала, та все ж то були свої: хоч і покартає, та й пожалує потім. А Маруся була „не своя“, хоч і родичка. Тим вона чула від тітки здебільшого саме бурчання та гримання і мало, дуже мало коли зазнавала жалування.

Еге, вона не знала жалування, того пестливого материного жалування, що так добре його видко навіть, як гляне мати, як погладе дитину по головці. Оце саме й було найбільшим горем бідній уразливій дівчині. Тим і образ той, як мати її пестує, нахилившись до її, Марусино, приголов'я—зберігся в дитячій душі такий звабливо-чарівний.

Найбільша радість Марусі була, як у неробочий день часом приходив до неї батько.

Він дуже любив Марусю, завсігди приносив їй якого гостинця, садовив її до себе на коліна, як вона була маленькою, і так багато розмовляв із нею, як вона підросла. З самим батьком тільки розмовляла вона зовсім щиро, сам батько тільки й знав, чим вона журилася та з чого раділа.

І ото, як одного разу сиділи вони вдвох у садку,—її журба за рідним пестуванням вибухнула відразу:

— Візьміть мене, візьміть мене до себе, татку! Я не хочу тут більше жити!—благала ридуючи

дівчина, припадаючи своєю маленькою чорнявою голівонькою батькові до колін.

— Серденько моє, куди ж я тебе візьму? Адже я в казармі живу,—там тобі не можна жити,—впевняв її батько,

— Я буду там жити, я буду вам пособляти,—тільки візьміть мене.

— Дурненьке! ти не знаєш, що то таке казарма. Там тісно, нечисто, там живуть самі великі чоловіки, а дітям там не можна жити. Ніяк мені тебе, дочко, взяти.

І справді не міг батько взяти Марусю. Казарма, де шахтарі жили—се була довга, тісна й брудна будівля. В ній жили робітники й спали всі покотом на одному полу, а піл тягся через усю хату. Будівля була дуже вузька, бо між полом та другою стіною ледві можна було пройти, щоб лягти на піл. Тут не можна було жити сем'єю,—ось через віщо Марусин батько не міг її до себе взяти.

Але її сльози зворушили йому серце, і він почав думати, яким би способом ізробити, щоб дочці було жити краще. Він згадував усіх своїх родичів, силкуючись угадати, хто з їх був би ласкавіший до Марусі, щоб туди віддати її, у сестри забравши. Та нічого не надумав. Таких родичів не було; були й гарні люде, та хто його знає, як у їх Марусі буде. Адже й сестра його—людина гарна, а Марусі важко в неї жити.

Та ще й те: сестра гніватиметься, коли взяти в неї дівчину, а кому іншому віддати.

Відразу йому згадалось: а що як би й справді послухатися Марусі та й узяти її жити до себе? Тільки не в казарму, а в землянку. Бо на шахтах робітники жили то в казармі, а то ще й у низеньких, поганеньких, землею критих хатах, що звалися землянками. Такі землянки давано самим тим шахтарям, що в їх сем'ї були. А що, як би й він попрохав собі землянку?

Звісно, мабуть так буде, що її не дадуть йому, т'але ж: догнав—не догнав, а побігти можна. Та й єсть одна землянка-пустка,— правда, така, що вже гіршою їй не буває, так що ж його зробиш? А про те, таку негодащу, може, швидче їй дадуть. Це вже як управитель над шахтами скаже,—як потрапиш до його в слухний час, може й дасть.

А вже їй гарно було б жити з Марусею вдвох! Погано самому, важко жити! А як би Марусю—от би добре було!.. І Максим уже собі в'являв те радісне життя...

Так думаючи, подався Максим до управителя. Мабуть у слухний час він прийшов.

— На що тобі землянка?—допитувавсь управитель.

— Та дочка в мене маненька, дак не можна їй у казармі жити,—казав Максим.

— А чом же вона з матіррю не живе?

дівчина, припадаючи своєю маленькою чорнявою голівонькою батькові до колін.

— Серденько моє, куди ж я тебе візьму? Адже я в казармі живу, — там тобі не можна жити, — впевняв її батько.

— Я буду там жити, я буду вам пособляти, — тільки візьміть мене.

— Дурненьке! ти не знаєш, що то таке казарма. Там тісно, нечисто, там живуть самі великі чоловіки, а дітям там не можна жити. Ніяк мені тебе, дочко, взяти.

І справді не міг батько взяти Марусю. Казарма, де шахтарі жили — се була довга, тісна й брудна будівля. В ній жили робітники й спали всі покотом на одному полу, а піл тягся через усю хату. Будівля була дуже вузька, бо між полом та другою стіною ледві можна було пройти, щоб лягти на піл. Тут не можна було жити сем'єю, — ось через віщо Марусин батько не міг її до себе взяти.

Але її сльози зворушили йому серце, і він почав думати, яким би способом ізробити, щоб дочці було жити краще. Він згадував усіх своїх родичів, силкуючись угадати, хто з їх був би ласкавіший до Марусі, щоб туди віддати її, у сестри забравши. Та нічого не надумав. Таких родичів не було; були й гарні люде, та хто ж його знає, як у їх Марусі буде. Адже й сестра його — людина гарна, а Марусі важко в неї жити.

Та ще й те: сестра гніватиметься, коли взяти в неї дівчину, а кому іншому віддати.

Відразу йому згадалось: а що як би й справді послухатися Марусі та й узяти її жити до себе? Тільки не в казарму, а в землянку. Бо на шахтах робітники жили то в казармі, а то ще й у низеньких, поганеньких, землею критих хатах, що звалися землянками. Такі землянки давано самим тим шахтарям, що в їх сем'ї були. А що, як би й він попрохав собі землянку?

Звісно, мабуть так буде, що її не дадуть йому, т'але ж: догнав—не догнав, а побігти можна. Та й єсть одна землянка-пустка,— правда, така, що вже гіршої й не буває, так що ж його зробиш? А про те, таку негодащу, може, швидче й дадуть. Це вже як управитель над шахтами скаже,—як потрапиш до його в слухний час, може й дасть.

А вже й гарно було б жити з Марусею вдвох! Погано самому, важко жити! А як би Маруся—от би добре було!.. І Максим уже собі в'являв те радісне життя...

Так думаючи, подався Максим до управителя. Мабуть у слухний час він прийшов.

— На що тобі землянка?—допитувавсь управитель.

— Та дочка в мене маненька, дак не можна їй у казармі жити,—казав Максим.

— А чом же вона з матіррю не живе?

— Бо нема в неї матері, а в людей важко жити. Ото й доводиться мені до себе взяти її. А хиба ж можна в казармі з нею? Дозвольте вже, спасибі вам, жити в тій земляночці,—однак вона без догляду розвалиться, а ми її держатимем цілу.

— А воно й правда, що розвалиться,—подумав управитель і згодився.—Ну, гаразд,—можеш туди переходити.

Низько вклонившись, вийшов од управителя Максим та й пішов просто до землянки. Вона справді була поганенька: шпаруни пообпадали, хворостяна покрівля (стелі по землянках не буває) погнулась у середину від землі, що на їй було насичано; одно віконце, та й те без шибок, а двері висіли на бік на одній завісі.

Не дожидаючи, поки все те звелить управитель полагодити, Максим заходився своїм коштом усе, що треба, робити. Він полагодив двері, засклав вікно й навіть думав був захижуватись хату мазати, та не було коли.

— Хай уже Маруся сама вимаже,—подумав Максим, і скоро прийшла неділя, узяв Марусю від сестри до себе, у свою нову хату.

Весела була Маруся без краю. Байдуже їй було, що ця хата така обідрана,—вона здавалась їй чудово гарною,—бо ж вона в їй порядкувала й хазяйнувала, як хотіла. Вона, як здолала своїми малими руками, вимазала хату,

а комін помалювала червоними та синіми кривульками, що були такі, як квітки, і квітками, що були такі, як кривульки, і те малювання не то їй, а й Максимові навіть здавалося чудовим. Максим приладнав стіл та лаву,—і от уже й хата така як треба стала.

Вже ж мабуть і не раділа Маруся, а ще дужче Максим! Який він був радий, що взяв Марусю до себе! Що-дня тепер він приходив з роботи не в брудну, вонючу й тісну казарму, а в чистенький біленький захисточок, і там його стрівала дочка, і він міг відпочити й порадіти, дивлячись, як вона господарює, мов і справжня господиня.

З того часу життя Максимове та Марусине пішло рівно та впокійно. Що-дня вранці рано Максим ішов на роботу, а Маруся лишалася дома сама. Вона починала господарювати.

Як жила вона в тітки, то була найбільшою дівчиною в сем'ї. Тим на неї накинута було багато роботи, що її роблють звичайно тільки більші дівчата. Тоді їй це було важко, а тепер вона була рада, що так трапилось, бо вона навчилася багато дечого робити за справжню господиню, а тепер саме цього їй і треба було. Ото ж, що сама знаючи, а що батька питаючи,— вона, як уміла, варила їсти. Не завжди їй щастило, а найбільше отой борщ дався їй у знаки,— ніяк, звичайно, не хоче бути добрий на смак!

Ну, та се ще не велике лихо було, бо батько й дочка не звикли ласо їсти, а після щоденної важкої роботи в шахті Максимові завсігди добре хотілося їсти ввечері.

Кажу—ввечері, бо тільки ввечері приходив він з роботи додому. Він бив вугіль, той, що їм топлять, а вугіль той глибоко в землі лежить. Щоб досягти до його, копають глибокі колодязі (шахти) та й копаються на всі боки попід землею,—скрізь таких норь та печерь понароблюють. Ото ж як залізе Максим у таку норю, глибоко-глибоко під землею,—дак уже й не вилазить звідти весь день,—там і обіда те, що з дому візьме. А Маруся дома сама обідає—так, не дуже варить, а більш учорашнє доїдає. А вже ввечері як треба вони їли.

Як упорався Маруся, то звичайно шив. Шила вона поганенько, та все ж полатати одержину яку могла,—то й досить цього було. А шити нове вона у сусіди Горпини вчилася. Чоловік Горпинин теж на шахті робив, а Горпина часом учила дівчат шити. Маруся замкнує свою хатку та й біжить до неї вчитися. А то часом дві-три дівчини подруги прибігали до неї шити,—щоб веселіше було. Прибіжать, набалакають повну хату і звеселять Марусю.

Увечері приходив Максим, а в свято, то увесь день дома був. Отоді Марусі найвеселіше було. Жде—бувало—не діждеться, як загуд

машина ввечері—ого щоб роботу шахтарі кидали. Тільки загуде,—вона так і метнеться готувати все що треба. От уже й ходу чути, двері відчиняються і знайома чорна постать стає на порозі.

— Ой які ж ви чорні, татку!—мало не щоразу скрикує Маруся, скоро батька вздрить.

І справді, не то одежа у Максима вся чорна від вугілля, а й обличчя таке чорне від сажі, як у орапа,—тільки зуби та очі блищать на чорному.

— А тобі не до вподоби?—сміється Максим.—Ну, то давай умиваться!

Маруся тікає аж на піч, у куточок, а Максим тим часом умивається та передягається.

— От і вже—каже він.

Маруся вилазить із своєї схованки, прибірає швиденько, що треба, і вже трохи згодом сидять обое за столом, а на столі в мисці гарячий борщ парує.

Повечерявши, вони розмовляють.

Встаровину, живучи в казармі, Максим, прийшовши з роботи, поспішався, звичайно, швидче спати. І се не через те самé, що він утомлявся, а й тим, що йому зовсім гидке було життя в казармі—з брудом, з піяцтвом та иншим. Він поспішався швидче заснути, щоб хоч не бачити того бруду й гидоти, що серед неї доводилось йому жити. А тепер йому не хоті-

лося спати, і що-вечора вони вдвох розмовляли, часом і довгенько. Маруся цікаво слухала, що оповідав їй батько про шахти, про те, як у їх роблють. Вона здригадася з остраху, уявляючи собі, як її татко лежить глибоко під землею в норі, а та норя ось-ось завалиться й засипле його навіки,—лежить і б'є кайлом вугіль... Часто згадували вони покійну Марусину матір, і се були такі сумні, такі солодкі розмови.

Але ще більше розмовляли вони про свої заміри. Тими замірами вони жили, ті заміри звеселяли їм важке та хмурне життя.

У Максима була одна мрія. Він був безземельний, і йому здавалося, що нема більшого щастя над те, коли чоловік має клопоть свого поля. На шахти він пішов тим, що ніяк було хазяйнувати, а як би хазяйнувати можна було, то залюбки кинув би він шахти. І ото розмовляючи одного разу так увечері, він звірив дочці свої мрії.

— Знаєш, Марусе, що я думаю?

— А що, татку?

— А добре було б жити не тут і не ходити в шахту, а жити дома у своїй хаті та господарювати як треба.

— Ой і гарно ж було б, Господи!—скрикує Маруся й оченята в неї блищать.

— Еге, гарно...—каже Максим.—Як би ти вібрала грошей хоч трошки та купити поле...

— Ой купіть, татку, купіть!

— Не дуже швидко й купиш! На се треба грошей. Та ще хіба з самим полем що зробиш? Треба ще й струменту скільки, пару волів або хоч коняку...

Чорнява голівка Марусина сумуючи схиляється, але зараз надія знову займається у дитини в очіх.

— Ну, то що? Ми назбираємо грошей і на струмент, і на воли, й на все.

— Не легенько його збирати, дочко! А проте—Бог pomoже. Уже трохи таки я й назбирав (тільки про це нікому не хвались). Заробити можна тут добре, а витрачуем на себе ми не багато,—то й можна назбирати хоч на поганеньке хазяйствечко. Тільки доведеться ще поробитись добре.

— А довго ж?

— Та таки довгенько, дочко,—зо два чи зо три роки ще.

Маруся зовсім засмучується.

— Та й довго ж!—каже вона, знову похнюплюючись.

— Довго? Ні, це ще не довго! Та й не можна раніше. Треба, щоб ти піросла, справжнею господинею стала. Бо хто ж у мене хазяйнуватиме? Тепер тобі десять років, а за три роки буде тринадцять. І то ще мала будеш,—не впраєшся. Та дарма! Візьмемо до себе бабу Окса-

ну,—вона порядок даватиме.

Баба Оксана була під літами, та ще кринка собі жінка, бездітна, безхатня; колись була вона хазяйкою, а як умер чоловік, пішла ходити по наймах та й ходила вже років з десяток. Максим знав, що вона могла б пособити йому і залюбки пішла б до його, бо в його в хаті була б вона не за наймичку, а за господиню.

— Та на віщо ж її брати? — сперечається Маруся.— Наче я сама не впораюсь! Та я і вдень, і вночі робитиму.

— Ну, воно трохи важкенько без відпочину день і ніч робити,—сміється Максим,—а баба Оксана тобі шкоди не зробить, а порядок дасть, бо ти порядку не знаєш.

— Та вже хай приходе! — говорить врешті Маруся.— Вона не сердита.

Отаке надумали батько з дочкою та й завзялись досягати свого.

Вони zostалися на шахтах і так прожили ще два роки. Увесь цей час одно марили вони про те, як вони колись житимуть, та трохи не що-вечора вишукували вони все нове цікаве в цій справі та розмовляли про його. Тими мріями та розмовами кращало життя Максимові та Марусі, а без їх воно було б дуже невеселе, бо й батькові, й дочці доводилось багато й важко робити. Як би не було в їх надії, що тією роботою осягнуть вони мету бажану, було б жит-

тя їм безрадісне. А тепер Максим з усієї сили гнався за заробітком і робив часто над міру. Маруся ж не тільки клопоталася хатнім ділом (а се такій малій дівчині було важко), а ще й щиро вчилася шити, вона бо хотіла, щоб усе вміти шити, як дома господарюватиме.

Ото ж поробившись Максим так два роки, зібрав стільки грошей, що міг би вже собі клапоть поля купити, а до його коняку та ще дещо. Він поле й купив (продавав у його слободі один чоловік), а більше нічого не купував, бо дожидався ярмарку весняного, що бував у ближній слободі. Як же прийшла весна, купив Максим зерна, наняв чоловіка зорати та засіяти йому ниву. А сам зостався поки на шахті, бо трапилась така робота, що дуже добре заробити можна було. То й зважився Максим перебути на шахтах весну до Зелених Свят, а вже тоді подаватися додому на село.

І батько, й дочка так то вже дожидалися тих свят! Маруся лічила б не то дні, а й години, що до тих Зелених Свят zostалися, — та шкóда, що на години лічити не знала! А й довгий здався їй цей час, — довший за ті три роки, що вони вижили тут. Та вже ж хоч і як довго час той тягся, а таки й йому край приходив. Сьогодні вранці полічида Маруся, що жити їм на шахтах усього шість день zostалося, і сказала про це батькові, як він ішов на роботу.

— Правда, правда, дочко, — відмовив Максим, — у суботу гроші за тиждень віддаватимуть, — а тоді гайда!

— Ой, Господи! як же ж то ще довго до суботи! — зітхнула Маруся.

— Та вже ж яюсь доживемо! — розважив її батько. — Ну, зоставайся здорова, ясочко!

II.

Пішов батько, а Маруся зосталася сама. Вона швиденько поприбірала в хаті і визирнула у віконце. Там сонечко вже зійшло. На дворі було весело та любо. Марусі заманулося туди. Та в неї була робота: вона дошивала сьогодні сорочку батькові, та таку, що *сама всю пошила*, а це було *вперше*. Ця робота була їй така люба, що вона швидче одвернулася од вікна, щоб і спокуси не було, та й заходилася шити.

Як шиєш, то можна й думати.

І Маруся думала собі про те, як вони переїздитимуть звідси, та якого се клопоту буде. Та дарма — яюсь воно буде, а як улаштуються — отоді добре! У своїй хаті! Своя хата дуже більша за цю землянку та така весела! А коло хати Маруся квіток-квіток понасажує, — от як у матері було — се так кажуть, бо вона сама в пам'ята цього. Татко каже, що він ще садитим садовину в тому садочку, що вже там є. Садитим добро — свій садок! Вийдеш у його: сонечко ся

пташки щебечуть, вишеньки червоніють—вже ж і гарно!

Маруся всміхнулась радісно та й... схаменулась. За своїми думками вона й не помітила, що вже й голку з рук пустила, і не шие вже. Трошки засоромилась та швидче знову до роботи. І так ширенько шила до обід.

Опівдні чує,—гуде машина: це обід шахтарям. Маруся й собі кинула шити та трошки підгодувалась тим, що вчора не доїли, а варити самій собі вранці не схотіла, бо дуже з сорочкою поспішалася. Попоївши,—знову до шиття. Чує й машина гуде,—це вже й татко пообідав і робити заходився.

Пошилась Маруся так ще з годину. Коли чує,—машина знову загула. Дівчина здивувалась. Чого це вона? У такий час вона не гуде,—а тепер же на що? А проте вона недовго тим цікавилася і забулася була про се, діла свого пильнуючи. Коли трохи згодом,—чує, гомін якийсь на вулиці. Щось наче біжить, та ще й не одно, гомонить та кричить щось.

— Що воно за знак?—подумала Маруся й визирнула у віконце.

Дивиться, біжать люде та щось гукають. Вдалося те Марусі цікаве. Вона вискочила з хати. Люде вже перебігли, й вона не могла ні про що довідатися. Та трохи згодом побачила,—біжить проз неї знайома дівчина туди, куди й люде побігли.

— Галько!—гукнула вона до неї.—Галько! Галька спинилась і вздріла Марусю.

— Ой, Марусю, сестричко! Ой що ж там зробилося—шахту залило!—ледві поспішила казати дівчина, бо дух їй від швидкого бігу забивало.

Маруся спершу не зрозуміла й спиталася:

— Яку шахту? де?

— Та нову шахту. Так, кажуть, водою й залило!

— А тобі ж хто казав?—спиталася Маруся.

— Та люде ж бігли та й кричали, що залило. Ходім туди!—казала Галька поспішаючись.

Маруся мовчала. Вона ніяк не могла зрозуміти, звідки взялася вода залити шахту, коли скрізь було сухо. Та вона недовго про се думала. Інша думка вразила її: *у тій шахті робив її батько*,—то се й його залило? Ся думка вдарила її, мов стрель стрельнув, і вона трохи не впала.

— Ой Марусю, яка ти бліда-бліда стала!—скрикнула Галька, підбігаючи до неї.—От спасибі Богові, що мій батько не в новій шахті, а то лихо було б! А твій, Марусе, в якій?

— У новій...

— От бідна ти!—пожаліла Галька.—Ходімо ж туди!

— Ходім! ходім!—одразу стрепенулася Маруся, вхопила Гальку за руку й потягла її за собою.

— Та не так бо швидко, сестричко!— причалася та,—а то я не підбіжу.

Від землянки, де Маруся жила, до нової шахти було не дуже далеко, і дівчата швидко туди добігли.

Що ближче вони добігали до неї, то більше людей їм стрівалося, що туди ж бігли, а коло самої шахти зібралася вже чимала юрма,—тут був управитель над шахтами, штегер, шахтарі, що не пішли сьогодні на роботу, кільки жінок з дітьми. Деякі жінки плакали, навіть тужили.

Держучися за руки, полізли дівчата поміж народ і з бідою дотовпились аж на середину між люде. Там вони побачили,—якийсь чоловік сидить на камінюці, на вугільний вагончик злігши. Маруся відразу його пізнала: то був Семен, шахтарь, що робив у одній шахті з її батьком. Він був тепер увесь мокрий, і видно було, що з їм сталося щось: чи хворий він, чи в шахті прибито. Біля його стояв управитель, високий чорнявий чоловік, і наказував штегерові:

— Підніміть двадцять чоловіка з шахт. Обидва смоки сюди з локомобільчиком, швидче!

Штегер побіг. Управитель повернувся до Семена.

— Ну, так як же воно було?

— Так!—відмовив Семен, сидючи й кривуючись часом, певне з болю.—Ми били вугіль удвох з Іваном. Коли це як зашумить! Ми зирк,

а вода так і суне! Кинулись бігти,—так хиба ж його втечеш? Як ухопило нас, як понесло!.. Зараз я Івана й загубив,—утоп мабуть бідолаха. А я вже силкуюся тільки, щоб далі від стін та від стовпів бути. А воно мене як закруте та об стовп головою—лусь! Почорніло мені в очіх,—от, думаю, край! Аж воно, хвала Богові, й нічого—мабуть не дуже вдарило. Потім ще не раз било, та не головою. Як би була сторчова шахта,—пропав би! Ну, а з похідної винесло на білий світ.

— А правда,—казав якийсь шахтарь,— у сторчовій край! А з похідної може й винести. Щастя твое!

— Та звідки ж та вода взялася?—допитувався другий шахтарь.

Хтось одмовив:

— Та з старої шахти. Уже мабуть з рік, як вона повна води—залило ж. Вони мабуть підійшли під неї або до неї та пробилися туди,—от воно й залило.

— А ти хиба знаєш?

— А вже ж знаю, бо в старій шахті було повно води, а тепер углиб вода пішла.

— Лихо та й годі!

— А скільки людей у шахті?—спитавсь управитель у десятника.

— Та, хвала Богові, небагато: було десятеро, одного винесло, а дев'ятеро там,—відмовив той.

Маруся протовпилася аж до шахти. Це була не сторчова шахта, не така, як колодязь, а була це похідна шахта, така, що як печеря йшла у землю вглиб, і шахтарів не спускано в неї, як у сторчову, а вони просто ходили туди. Тепер вона була вщерть повна нечистої, якоїсь рудої води. Вода дійшла вже доти, поки їй треба було, і стояла тихо. Шахта здавалася зовсім мертвою. І справді,—вона була могильною ямою тим нещасливим, що в їй робили. І її, Марусин, батько в цій ямі.

Маруся, знесилена, сіла на вугільний вагончик, що там стояв. Галька сіпала її за руку, казала, що треба відійти від шахти, але Маруся мов не чула її, сиділа непорушно, втупивши очі в ту яму з каламутною водою, що поглинула її батька. Галька підождала трохи, а далі, бачивши, що Маруся не хоче йти з нею, відійшла.

Тим часом людей прибільшало. Поприбігали шахтарі з другої шахти. Привезено смоки, локомобіль маленький, і почали їх становити.

— А ця чого тут?—здивувався штегер, Марусю вздрівши. — Геть звідцїля — тут машина стане!

Маруся не ворухнулась; він узяв її за руку.

— Чуаш, іди звідцїля!

Він хотів стягти її з вагончика.

— Не займайте мене!—скрикнула вона, — там татко!

Штегер насамохить пустив її руку.

— Що там таке? — спитав управитель, підходячи.

— Та ось, — показав штегер, — дівчина. Батько її там.

— Одведіть її звідціль! — звелів управитель.

Штегер знов узявся до неї.

— Я не хочу! я не піду! — і пручалась, і благала Маруся. — Дайте мені тут сидіти, — я нічого не робитиму, я тільки ждатиму!

Почувши спірку, жінки протовпились наперед.

— Ой, Господи, — чия ж то? — почулося поміж їми.

— Максимова.

— От сердешна сирота! то матері не було, а тепер і батька нема.

— Одведіть геть жінок та дітей! — знову звелів управитель.

Жінок відштовхнули назад. Але з Марусею справа була важча. Вона пручалась, кричала й не хотіла йти.

— Що я вам роблю? Я буду тут, я тільки дивитимусь, тільки ждатиму. Там татко! Ой там же ж татко!

Управителеві жалко стало Марусі. Він підійшов до неї.

— Дівчино, йди звідціль, — тут становитимуть машини. Машинами витягнуть воду з шахти.

Хиба ти не хочеш, щоб твого батька вирятувано з шахти?

Почувши це, Маруся відразу встала й одійшла набік. Вона сіла на ту камінюку, де попередю сидів Семен, той, що вода його з шахти викинула (бо його вже кудись поведено). Звідси видко було все, що коло шахти робилося.

Смоки становили недовго. Трохи згодом машина забухтіла. Маруся здригнулася й устала.

По той бік шахти вже лилася з кишкки вода, лилася просто на землю й стікала туди, на низ, до яру. Маруся дивилася довго на цю нечисту воду і врешті глянула на шахту. Вона думала, що тут води вже добре поменшало. Вона помилилася. У широкій ямі як було повно води, так і тепер зосталося. Маруся знову сіла на камінюку й почала дивитися на шахту, дожидаючись, поки поменчає води. Вона мало що чула з того, що робилося навкруг неї,—уся бо її увага повернулася на одно—на воду.

Але вода не подавалась. Принаймні Маруся цього не помічала. На таку широку яму мало було цих смоків. Та інших не було, бо шахта була вбога.

Проминуло пів години, година й більш. Люде поросходились. Дві жінки, що їх чоловіки в шахті були, довго стояли й плакали, але врешті й ті пішли. Зосталися сами ті, що робили коло смоків та Маруся.

Вона й тепер сиділа на камінюці. Її кілька разів хотіли прогнати, та все пожаліють і не проженуть. Тільки години за дві роботи помітила дівчина добре, що вода подалась нижче від країв. Тоді вона ще пильніше почала дивитися. Та даремно пильнувала. Вода подавалась так, що оком неможна було помітити. Марусю починала вже обнімати безнадійна туга. Вона довго не насмілювалась, потім таки встала й відійшла до одного робітника.

— Дядьку, — несміливо почала вона, — чи скоро?

— Що—скоро? — спитався трохи сердито, трохи дивуючись, чоловік.

— Чи скоро воду витягнете?

— Ге-ге, дівчино! ще довгенько тобі дождатися! Ще днів із п'ять поробимось. А йди лишень звідси, не заважай!

Маруся відійшла. Ті слова її вразили. Вона сподівалася, що все зробиться сьогодні. Вона була певна, що її татко ще живий. Він певно обрятувавсь у який закапелок, — такий, що й вода туди не досягне, — там він сидить і дожидається, поки воду витягнуть. Але воду витягнуть аж через п'ять день. Чи вже сьому правда? Та'дже ж у татка нема чого їсти, — він умре з голоду, коли п'ять день просидить у шахті не ївши.

Ой Боже ж мій! що їй зробити, щоб пособити, щоб швидче обрятувати татка, не дати

йому вмерти з голоду? Відолашна Маруся морочила собі голову і з тугою безнадійною впевнялася, що пособити вона нічим не може, що навіть як би життя своє віддала, то й тоді не могла б і на один ступінь посунути наперед діло.

З такими тяжкими думками просиділа вона до вечора. Вона хотіла була зостатися тут і на ніч, та її взято за руку й одведено геть. Вона постояла трохи віддалік і пішла додому, мало розбираючи, що вона робить.

Вона увійшла в свою темну хатину, сіла на лаву, зіперлась на стіл та й заніміла так. Вона сама не помітила, як страшна втома, що відняла в неї силу, кинула її в сон, і вона заснула як мертва, внавши на лаву.

Вона прокинулась несподівано серед ночі.

Навкруги була темрява. Дівчина не могла зрозуміти, що з нею. Вона підвелася й почала згадувати, що сталося. Яку хвилину вона думала, напружуючи думку, й відразу згадала, все згадала. Вона скрикнула несамовито й кинулася з лави на серед-хати.

Її татко в шахті, його залила вода, він умирає з голоду! Невимовна, безнадійна, страшна туга обхопила дівчину. Вона почала ридати, але ридання те подібне було більш до несамовитого крику, ніж до ридання.

Округи була темрява — чорна, важка, похмура темрява, і серед цієї темряви, долі в хаті,

нікому невидна, від усіх покинута, сиділа маленька посиротіла дівчинка і, обхопивши руками худі коліна, билася об ці коліна головою й ридала, кричала з нестерпучого болю. Вона губила все, що мала в житті: оборону, любов, усе своє щастя—чи то ж могла вона не ридати, не розриватися з несамовитого плачу, не бажати, щоб розпалена голова розбилась об худі коліна?

І вона ридала.

Чи довго це було—вона, звісно, не знала. Але де далі, плач її ставав усе хрипкіший, усе тихший та тихший. Ридання ще змагалось, ще розривало груди, але в грудях уже не ставало сили його видержувати, але в горла вже не ставало змоги виливати голосом безнадійну муку. Ридання потроху стихало. Дівчина припала головою до колін та так і занімала, і як би не здригалось иноді тіло її перемучене, була б це мертва постать.

А тим часом ніч уже кінчалась, і похмурий невеселий день уже зазирає у вікно. Маруся не помічала цього, не помічала, як потроху білішали перед нею стіни, піч, як висувалися з темряви стіл та ікони в кутку. Але як розвиднилось добре, вона помітила світ. Підвелася з долівки і хитаючися вийшла з хати.

Вона пішла до шахти і пройшла до неї спотикаючись. Там була така саме робота, як і вчора. Маруся глянула на воду й скрикнула з

ляку: за весь час, відколи роблено, вода пода-лась тільки як на пів аршина. Знесилена сіла вона на ту каменюку, де й учора сиділа. Та вона не хотіла коритися тій несилі, вона хотіла бути тут, дождатися й діждатися.

І вона сиділа. Працювали, розмовляли, метушилися робітники, плюскала вода, бухтіла парова машина, але все це Маруся мало й помічала. З німою тугою не спускала вона очей з ями повної води, і ждала. Чого вона могла ждати?

Так минув день, а Марусина постать усе маячила на каміюці. Робітники вже не прогнали її. Їм було жалко дивитися на цю дівчину, таку без краю сумну, що, здавалось, то живий жаль, живий сум прийшов у тілі людському та й сів отут на камені, нагадуючи людям про те нещастя, про те горе, яке ховалося там глибоко по-під землею, заховане, запечатане цією каламутною водою. Вони давали їй їсти, та вона не схотіла. До неї прибігала Галька, приходила Горпина,—та жівка, що вчила її шити,— вона ледві промовила з їми кілька слів. Горпина хотіла взяти дівчину з собою, та Маруся не пішла. Одначе Горпина примусила її заїсти пиріжок, що принесла їй з дому.

Так поминув день до вечора, а ввечері Маруся вернулася в свою хату. Не знала, що їй робити, як розважитися. Схотіла молитися. І

вона молилася, проказуючи не молитву, а свої слова, свої, ледві зрозумілі, благання. Це немов заспокоїло її. Вона заснула. Але спала не довго і прокинулася іще вночі—сиділа і дожидала світання.

Ледві свінуло на дворі,—вона вже побігла з хати. Але біля шахти було те ж: метушилися робітники, бухтіла машина, хлюскали смоки. Тільки, як ближче підійшла, помітила вона й відміну: води в ямі вже не було видно, — вона була десь там глибоко, і звідти тягли її смоки.

Маруся сіла на старе місце.

Вона прийшла з надією, і надія держалася деякий час у неї в грулях. Але потроху надія починала звикати, і пекуча німа туга безнадійна обнімала дівчину. В її маленькій голівоньці плутались безладно чорні, страшні думки. Ні, ніколи не спорожнять цієї клятої безодні! Адже вода позаливала всі закапелки,—чи то ж виберуть її звідти? А як що й виберуть, то коли? Тоді, як татко вмере з голоду. Умре? Боже мій милий! А тепер? Може він уже тепер умер, може вже давно залила його вода? А коли й не потопила, то вже сьогодні третій день, а завтра ще робитимуть, а там ще... І татко сидітиме в шахті не ївши.

Вона починала в'являти собі страшну смерть з голоду. Там, глибоко під землею, залізши у найдальшу від води норю, сидить він, зігнув-

шись, і голод його мучить, мучить... Далі вона про це не могла думати, бо вже й від цього самого кригою проймало їй душу.

А коли вона зостанеться сама на світі, то що їй тоді? Хто її так пожалує, так оборонить, як татко? Ніхто! І мабуть краще було б, коли б вона не жила вже на світі, коли б і її та шахта поглинула. Коли татко вмер, коли татко лежить у шахті неживий, то нащо їй жити?

Вона просиділа весь цей день німа й не порушна. До неї знову приходила Горпина, їсти приносила, та не могла вона їсти.

На ніч вона не пішла додому, — сподівалася, що вночі може виберуть воду. Вона лягла долі біля того каменя, зігвавшись як клубочок. Якийсь жалісливий шахтар укритв сердешну своєю світою. Але вона не спала. Вона то лежала, трусючися з холоду, то підводилася і дивилася, як біля шахти робили люде, чудно осяяні червоним світом од машини, од ламп. Вони все робили, вони не спинялись: коли втомлялись одні, приходили інші замість їх, а робота все не дороблялась, а в ямі все була вода. Маруся даремно дожидалася всю ніч.

Вранці вона знову сіла на камінюку. Сівши, почула, що їй погано якось. Вона встала. Ледві встала, — відразу здалося їй, що люде коло шахти, вагончики, шахтова будівля здалека — все це враз якось захиталося, рушило й поплив-

до перед нею. Вона хотіла зрозуміти, що це таке, і ту ж мить упала додолу непритомна.

Прочнулася Маруся в Горпининій хаті на полу. Спершу вона не зрозуміла, де вона й що з нею. Але зараз же побачила, що біля вікна сидить Горпина й шиє. Чого ж це вона, Маруся, тут?

Горпина озирнулася й побачила, що дівчина дивиться на неї.

— Вже прокинулася? — промовила вона й підійшла до Марусі.—А що, як тобі?

— Та нічого,—відмовила Маруся.—А чого це я, тітко, у вас?

— А того, що ти вчора вранці зомліла коло шахти, а мій Петро там робив і тебе сюди приніс.

— Учора вранці? А сьогодні хіба який день?—спиталася Маруся.

— Сьогодні четвер.

— Четвер?—скрикнула Маруся.—А татко?

— Татко? А ось стривай, скоро й про татка довідаємось,—ось-ось уже воду витягнуть усю.

— Хіба й досі ще не витягли?

— Ні.

— Четвертий день?

— Еге.

— А я ж як це?

— Та вчора вдень і вночі, і сьогодні все спала, хвала Богові. Як тобі тепер?

— Анічоґісінько, я піду туди.

— Ні, дочко, ти не ходи! Гаразд, що хвороба сном вийшла. Тобі треба тепер попоїсти.

— Ой, тітко, я не хочу їсти. Пити дуже хочу!

— Ну, на́ напийсь,—тільки не води: я тобі молока дам.

Маруся жадібно випила молоко.

— Ну, лягай же, дочко, та лежи,—промовила Горпина.—Відпочинь! А мені треба на часинку піти з хати. Я зараз прийду,—тільки до Мотрі збігаю.

Горпина напнулася хусткою й пішла. Маруся зосталася сама. Але вона не могла лежати. Їй здавалося, що там уже доробили все, що там уже витягають з шахти людей. Вона мусять побігти туди, щоб побачити, що там буде. Може вона зустріне татка.

Вона схопилася, швиденько вбулася й вибігла з землянки. За хвилину була вже коло шахти. Там народу було більше, ніж звичайно. Підходячи, Маруся почула слова:—Вагончиком спуститися, вагончиком!

— Так не пройдеш туди—грязюка, слизько, а вагончиком можна.

Марусі перехопило дух. Уже, вже! Вона проскочила проміж людьми аж до шахти.

Там готовано вже вагончик, той, що в йому звичайно возють вугіль. З його одірвано

верхню дошку, й один шахтарь сів у його.

— Ти ж гляди,—наказував йому штегер,— скоро що не так,—гукай, щоб назад тягти. Та роздивляйся добре, чи можна долізти, куди треба.

— Боже, благослови!

— Рушай!

Шахтарь перехрестився. Повагом почав іти вглиб вагончик, прив'язаний до кодоли, що потроху розмотувалася з барабану. Та се було не довго.

— Стій! стій!—почулося з середини з шахти. Люде спинили коня, що крутив барабан.

— Назад!

Барабан закрутився назад, кодола коротчала, і за кілька хвилин вагончик з шахтарем вернувся з шахти.

— Нема ходу, брагця! Всю дорогу поламало.

— Яку дорогу?

— З дощок намощену, що по їй вагончики бігають. Далі не проїдеш.

— Що його в Бога робити?—бідкався штегер,—біжіть до управителя!

Один побіг. Управитель зараз прийшов і звелів спробувати пробитись у цю шахту з старої, з тієї, де вода була. Шахта була сторчова і в неї можна буде спуститися просто в цебрі.

Всі кинулись до тієї шахти, тягнучи за собою кодолу, барабан. Маруся бігла, щоб не zostатись позаду.

— Давай цебер! чуєш, — швидче! — гукав штегер.

Поспішаючись, поставили барабан; причепили цебер. Штегер сам став у його.

— Спускай!

Барабан закрутився; цебер здригнувся і провалився у шахту. Довго крутили шахтарі барабан, а кодола все розкручувалась та розкручувалась, сягаючи аж до дна.

Врешті стали і дожидались. Дзенькнув дзвоник, — барабан закрутився знову, накручуючи кодолу назад.

Без краю довгий здався Марусі час, що проминув, поки штегера піднято з шахти.

— А що? як? — почали всі його питатися.

— Можна! Дірна, що вода крізь неї пробилася, страшenna. Крізь ту дірку й можна туди долізти. Хай зо мною ще хоч двоє стане.

Двоє шахтарів стало до штегера в цебер. Їм подали кілька пляшок з молоком та хліба — це щоб підкрепити тих, які живі.

— Боже, поможи!

— Спускай!

Цебер з людьми зник у ямі.

Маруся протовпилась аж до шахти.

— Та чого це тут дівчина? — скрикнув управитель, її вздрівши. Але зараз таки пізнав її і вже більше нічого не сказав.

Маруся стояла над шахтою.

Стояла й дожидалася. Думала, що це скоро, ось зараз вернуться, витягнуть її татка. Але ніхто не вертався. не озивався. Глибока шахта проглинула людей і не вертала.

— Довго шукають!—сказав хтось.

— Як би дав Бог, щоб хоч живих найшли!
І знову всі замовкли, чекаючи..

Проминула вже мабуть година. Без краю довгою здалася вона всім, а найбільше Марусі! Звістки з шахти не було ніякої.

Врешті мотуз, проведений з шахти до дзвоника, заворушивсь, і дзвоник дзеленькнув. Всі стрепенулися.

— Тягни!

Барабан пішов спершу тихо, а далі все швидче й швидче. Маруся ледві дихала.. Хвилина... дві... три—і ось, ось цебер!..

В цебрі стояв штегер з одним робітником піддержував обрятованого чоловіка.

Але це був не Марусин татко.

Обережно виняли з цебра привезеного.

— Багато живих?—спитавсь управитель.

— Усіх трое, — відмовив штегер—оце один, а двоє ще там. Забились у далекий закуток, такий, що й вода туди не досягла.

— А ті?

— Двох бачив—утопили, а більше нема. Та мабуть не минула лиха доля.

Цебер знову пішов наниз, а хвершал кинувся клопотатися коло обрятованого.

Проминуло ще з пів години, — знову дзенькнув дзвоник і закрутився барабан. Маруся знову вся випросталась — готова в цю мить до життя й до смерти.

Ссь знову цебер—і в йому був не її татко.

Штегер сказав, що живих трое. Третій повинен бути татко. Не може Бог так дуже не пожаліти її, щоб відняти в неї татка. Адже Він добрий!

— Господи!—молилася вона думкою,—адже Ти добрий! Верни татка! А ні,—то візьми мене до його!

А тим часом цебер давно вже пішов наниз. І як почулося: „піднімай!“ — Маруся притисла свої худі рученята до грудей з усїї сили і, широко розкрити очі, втупила їх у чорну глибоку шахтову яму.

Повагом піднявся цебер.

Двоє шахтарів держали того, хто там стояв, і це був—Максим.

Ледві ступив він на землю,—ту ж мить Марусини руки обхопили його. Припадаючи до його, вона скрикнула:

— Татку! любий! живий!..

І змучена дівчина впала непритомна до ніг батькові.

Максим пролежав кілька днів у лікарні, а потім кинув шахи. Удвох з Марусею вони повернулись у своє село.

Тепер вони живуть у своїй хаті і господарюють щасливо.

У Олексіївці, 1893. IV. 13.

ДЗВОНИК.

І звали Наталею. Вона була маненька, їй було тільки сім років. Мати її вмерла років уже з півтора, батько був каліка та ще й п'яниця. П'яницею він був здавна, але поки не був калікою та жива була жінка, то він якось там хазяйнував на своєму клаптику землі. Але він, підковзнувшись, впав на льоду, переломив собі руку і тоді вже мало що міг робити. А тут жінка вмерла. Він зовсім роспився, прогайнував господарство, продав землю, — зосталася сама обідрана хатка. Він мало коли був дома, а в тій хаті сиділа Наталя.

Сиділа й голодувала. Добрі люде помітили, що вона голодує, почали закликати її до себе обідати, а потім якось поклопоталися за бідну сироту, щоб узято її до сирітського дому. Наталею відвезено до губернії і там здано до того дому.

Добрі люде казали, що Наталі буде там краще. Вона й сама силкувалася так думати, але чогось їй страшно було туди їхати.

Як приїхала, то стало все її життя по новому.

Дома вона голодувала часом, а як не голодувала, то наїдалася хліба та порожнього борщу з буряками, бо каша не щодня бувала; а тепер вона могла їсти добру смашну їжу щодня і скільки схотіла. Дома вона ходила в драгій, латаній та задрипаній одежі, а тут була в неї одежа чистенька — влітку легенька, взімку тепленька, саме добра. Дома вона мерзла в обідраній нечупарній хаті, спала на голому полу, тільки в голови підмостивши поганеньку подушечку, а тут хати були великі, чисті, теплі, і спала вона на м'якому ліжку, засланому тоненькою ряднинкою. Дома її батько п'яний лаяв, а часом і бив, а тут ніхто не бився, не лаявся: коли що треба було робити, чи не робити, то начальниця просто веліла чи забороняла завжди спокійним, рівним, однаковим голосом, — вона навіть не кричала ніколи. Це нове спокійне життя в достатках спершу здавалось Наталі, після її вбогого сільського життя, якимись роскошами, якимсь пишним, панським, трохи не царським, життям.

А все ж Наталі тяжко було жити.

Чому?

Вона була зовсім чужа серед цього життя.

З самого початку їй довелося звикати до багатьох річей, цілком їй нових — починаючи з

завички їсти м'ясо не руками, а ножем та виделкою. Вона ніяк не вміла пристромити шматок м'яса в борщі виделкою, а тоді відрізати його ножем: звичайно шматок вискакував з під ножа і з під виделки і ляпав додолю або на коліна Наталі, чи якій подрузі, а борщ росхлюпувався на стіл. Обляпана подруга сердилась і казала:

— От ляпало недотепне! Селючка!

Олександра Петровна, начальниця, завважала Наталі, що так не можна робити, що треба бути обережною та охайною. Дівчина й сама це добре знала, дак коли ж вона ніяк не могла керувати тими струментами! Зараз же другого дні вона знову те робила, а Олександра Петровна веліла їй виходити з-за столу і обідати самій окремо після всіх. Вона мовчки покійрно виходила з-за столу і сідала в куточку. Вона дивилася на дівчат, як вони в смак обідали, весело сміючися, як не було начальниці (хоч їм сміяться за обідом і заборонювано), і дожидалася своєї черги. Врешті дівчата починали вставати, соваючи та стукаючи ослонами; деякі зараз бігли з хати, а деякі зоставалися прибирати зо столу, начальниця виходила. Тоді Наталя мусила йти обідати. Їй хотілося їсти і вона мовчки сідала за стіл. Діти часто бувають нежалісливі, — обляпана Наталіним борщем подруга, а за нею і ще дехто починали кричати на Наталю:

— Селючка обіда! Ляпало обіда! Тікайте, а то всіх пообляпує.

Наталя кидала їсти. Їй було сором, тяжко, хотілося плакати, але вона не плакала, тільки губи в неї тремтіли, і все її обличчя якось кривилося. Вона спускала свої великі темні очі додолу, її довгі вії виразно визначалися тоді на зблідлому обличчю. Так вона сиділа мовчки, аж поки дівчата облищували її і бігли в садок. Тоді вона вставала, голодна йшла в якийсь закуток і ховалася там так, щоб ніхто не бачив, і сиділа доти, аж поки голосно дзенькне дзвоник, кличучи всіх до вечірньої науки. Вона вся здригалась з несподіванки, тоді тихо вставала і йшла.

Потроху вона одначе звикла обідати так, як і всі, але дівчата все ж дражнили її ляпалом. Се нечупарне прізвище ніяк не приставало до її тоненької невеличкої постаті з чорноволосою голівкою, до її замисленого обличчя з великими засмученими очима. Але вже як приложили, то так воно й зосталося.

І з одежею клопіт. Це була зовсім не та сільська одежа, що в їй звикла ходити Наталя,— та була така проста. А в цій Наталя почувала себе ніяково. А найгірше спершу було те, що вона не вміла якось сама в неї вбіратися. Копається-копається і нічого не вдіє. Треба дождатися, поки Маринка, подруга до неї трохи

прихильна, пособить. Але поки та поспіє, аж тут уже—дзень! дзень! дзень!—кличе дзвоник до свідання. Поспішається Наталя, руки в неї тремтять... боїться вона опізнитися, бо скоро; дзвоник задзвонить, зараз бігти треба.

Та потроху й до одежі Наталя звикла.

Але ніяк не могла звикнути до панської мови. Вона її дуже погано розуміла. Їй казано надіти іншу „юпку“, а вона не розбірала, що се говориться про спідницю, і вдягала пальто—ту юпку, що зверху вдягають; її посилено в „чулан“, а вона йшла навмання в якусь хату, бо не знала, що воно і де воно той „чулан“ їй велено вчитися „прилежно“, а вона ніяк не могла зрозуміти—навіщо се вчучися треба лежати, коли їй краще сидіти. Багато її подруг, хоч і сами були такі спершу, але тепер сміялися з неї, а Олександра Петровна звала її нерозумною і казала що вона зовсім погано вчиться. Наталя справді погано вчилася, але не через те, що ніби нерозумна була, ні! Дома вона все розуміла, дотепна була розмовляти, знала безліч казок та пісень. Ніхто з її подруг сільських краще від неї не вмів співати, а казки оповідаючи, вона голосом силкувалася вдавати тих звірів чи людей, про яких казала. А тут... тут вона була нерозумна, бо ніяк не розуміла тих слів, „що в книзі написано“.. Вивчившись врешті читати, вона насмішила весь клас, бо прочи-

тала: „усердно занявся дѣлом“, а переказала се так: „у середу занявся дом“.

— И сгорѣл? — спиталася глузуючи вчителька.

— І згорів...—одказала Наталя, але, почуваючи, що щось не так і страшенно червоніючи, зараз же додала:

— Ні, цього в книзі не написано...

Голосний регіт не дав їй далі казати. Увесь клас реготавсь, аж сльози втирав. І в Наталі забреніли на очах сльози, але не з сміху.

З цього часу її прозвано *середою*, а *ляпалом* звати облишили.

Увесь клас нашорошував уха як „середа“ вставала проказувати вивчене: вона не тільки погано його знала, а ще й завсігди казала якусь кумедну нісенітницю, звеселяючи тим нудну лекцію.

А як вона щиро вчила ті завдання, скільки вона працювала, щоб знати, щоб не бути посміхом усьому класові! І не могла, досі не могла подужати незрозумілої книжки. І ця книжка робила з її головою щось дивне. Наталя блукала по їй очима й думкою так, як дитина блукала б темної ночі серед невідомого безкрайого степу, шукаючи шляху додому. Вона стільки разів помилялася, стільки разів її осміяно за помилки, навіть карано, що вона тепер не була певна ні в одному слові, чи розуміє його як треба. Написано „масло“—може се й

справді те масло, про яке досі знала Наталя, а може й щось зовсім інше: адже думала вона, що „орать“—се на полі орати, а сьогодні її вилаяно дурною і сказано, що се значить—репетувати; або от учора: вона думала, що „рожа“—то квітка така, а їй кажуть, що се—пика... Може й з маслом так буде... І потроху Наталя зовсім перестала вірити своїй голові; вона вірила тільки тому, що скаже вчителька, а своя думка в неї замірала, переставала жити, працювати. Дівчина справді ставала дурною. Знаючи себе і своє знання, вона боялася того класу, як огню і тим ще гірше робила собі, бо страх вигонив у неї з голови і те, що там удержувалося так-сяк.

Еге, вона боялася класу і вся здригалася враз, почувши, як ударить голосний дзвоник, наказуючи їй до того класу йти. Дзень-дзень-дзень!—роскотиться скрізь, а їй так і в'явиться, як вона стоїть перед учителькою, блідне, червоніє, знову блідне, мучиться, силкується щось ізгадати—і нічого не може...

Ох, сей уже їй дзвоник! Як він їй упікся, Він дзвонив на день шіснадцять разів!

Другого ж дня, як вона приїхала сюди, її вразив сей дзвоник.

Був ранок, і вона ще спала. Їй снилося рідне село і те, що так часто бувало з нею справді.

Зелена-зелена, квітками змережана лука

на тій луці вона з дівчатами бігає й грається. Ясно сяє над їми небо, пишно пахнуть навкруги квітки, всміхаючися до неї своїми червоними, блакитними, жовтенькими блискучими личками... Дзвінко та весело розкочується по всій луці дитячий гамір, сміх. І так їм, дітям, гарно, так без міри гарно й весело, що тільки пташкам вільним щебетливим вільніше й веселіше, ніж їм... Та й вона, Наталя, мабуть уже пташкою стала, бо ось уже вона не на луці, а на вербі гіллястій над водою,—широко-широко розлилася весняна вода, поняла луки, городи, і верба тая, де Наталя сидить, теж у воді, аж гілля в їй купає... Сидить Наталя й голосно веснянки вигукує:

Розлилися води
На чотири броди...

І далеко по воді розлягається тоненький голосок:

Соловей щебече,
Садки розвиває...

Розвилися садки та густі-густі—як ліс. І справді це вже не садок, а ліс густий, а під дубком сидять вони вдвох: Наталя та її подруга Оксанка... Се вони сюди заховалися від батька Наталіного: він прийшов додому п'яний і хотів Наталю бити, а вона вирвалася і втекла, і тут вони з Оксаною заховалися... Вони одна одну так люблять... Обнявшись, оповідають одна одній про своє горе й щастя... Старша й дужча

Оксана пригортає до себе маленьку Наталю, пригортає й цілує... Ох, як гарно, як любо! Коли це відразу як грімне щось над їми... Озиралися вони, — аж позад їх батько Наталін п'яний... Скрикнула Наталя як несамовита, схопилася й побігла...

. — Стривай! Куди ти? Чи вона здуріла?

Кільки рук ухопило її, держать. Вона розплющує очі і бачить, що нема ні лісу, ні Оксани, ні батька, — круг неї дівчата, держать її й говорять:

— Як ісхопиться сонна, як побіжить!..

Чого ти?

Наталя спершу не знає, що їй казати, тоді відмовляє:

— Злякалася... щось загреміло...

— Загреміло? От дурна! Та то ж у дзвоника вдарено, щоб ми вставали.

Озиралася Наталя і бачить, що круг неї дівчата встають, убіраються... Ще вся тремтючи з переляку, вона й собі почала вбіратися, коли це знову несподівано вдарив дзвоник і примусив її здригнутися...

Тяжко-сумний був той день Наталі. Вона почувала всією своєю душею, що минулося її щастя, що не побачить вона села рідного, лук квітчастих, гаїв зелених; не обніме її, не пригорне, не приголубить Оксанка... Сльози бризнули з очей у Наталі, як вона згадала Оксанку... Як вона житиме тут без неї? Тут і багато дів-

чат, та всі вони не такі: всі чужі, нема рідних, нема побруги... Вона втекла від їх, забилася в куточок і сиділа там мовчки. Діти знайшли її, силкувалися витягти звідтіля, займали її, але вона мало їй озивалася. Деякі сміялися з неї, що вона така дика, деякі жаліли її; але й ті, що жаліли, не були такі, як Оксанка, і Наталі вони були чужі. Вона сиділа й мовчала. Діти її кинули.

І пішли дні за днями. Серед людей жила Наталя в самотині. Жила? Ні, вона не жила. Вона слухалася—дзвоника. Дзвоник будив її—вона вставала, кликав снідати—вона йшла, велів учитися—вона вчилася, випускав з класу після лекції і знову наказував сідати—вона слухалася. І так усе: сон, їжа, гулянки, наука—все дзвоник велів, промовляючи своїм гострим, ухові дошкульним голосом. Тепер у неї не було своєї волі—він усею забрав. А вона не звикла до цього. Вона звикла, рано вставши, вибігати на волю і увесь день робити, що хочеться: бігати, співати, сміятися, борюкатися, плюскатися в чистих хвилях оточеної зеленими очеретами річки. Ото життя! А тут нема життя бо він одняв волю.

Їй стало здаватися, що він живий і що навіть начальниця слухається його і через те вона така завжди однакова... її, Наталю, дзвоник знає і вмисне так вигукує, бо хоче її дошкулити. Вона, звісно, знала, що це не так, але не могла збутися тієї думки.

І вона зненавиділа його.

Вона зненавиділа його всією душею, всім своїм серцем, всіма своїми думками. Темними очима вона думала про те, як би його збутися. Розбити? Але ж він міцний і високо висить. Утекти від його? Не було куди.

Зненависть задавлена почала перемінятися на одчай. Ніколи Наталя не вирветься з цієї тюрми, не збудеться свого ворога. Хиба що надзвичайне зробиться. Може хата ця, тюрма ця, згорить? Може проженуть її відціля? Може батько схоче назад її забрати? Може... багато ще де чого думало бідне дівчатко, але нічого того не робилося, і вона знала, що нічого й не зробиться. Безнадійність страшна обняла Наталю...

А життя йшло все одним ладом. Вона їла, пила, спала, вставала не з своєї волі, а з чужого наказу. Незрозуміла їй шкільна наука пригнітила їй мозок, упевнила її, що вона, Наталя, дурна, нічого не хоче сама розуміти і повинна робити одно тільки: питатися старших та їх слухатися. Коли хочеш ступнути, то спершу спитайся, а тоді вже ступни. Інші дівчата часто дурили начальницю: робили крадькома, не питавшись. Вона так не могла: дуже вже пригнічена в неї голова була.

Може ще занадто правдива була й занадто полохлива. І вона жила дивним життям: життям

без своєї волі, без надії. З покірним нерозумним виглядом вона слухалася всього, що їй велено, не робила нічого, чого їй не наказувано. З подругами мало коли й гралася, але часто ховалася від усіх у садку і сиділа в гушавині сама нерухомо. Спершу вона ховалася таким робом, щоб виплакати, а тепер рідко коли плакала, а тільки сиділа і дивилася: як листя зелене коливається, як жучок лізе. Їй подобалося це: їй тоді було спокійно. Подругам і начальниці вона здавалася байдужою до всього, і дівчата вже продражнили її „сонною середою“— така вона була з погляду. Хоч вона спала мало: вночі більше лежала тихо, нерухомо і згадувала, як листя зелене коливалося, як жучок ліз... Іноді своє село згадувала... В душі маленькій дитячій глибоко й далеко від людського ока ховався тяжкий біль... І ніколи не переставало боліти.

У дворі в їх був глибокий-глибокий колодязь. Одного разу, як витягано з його воду, Наталя перехилилася через цямриння і дивилася вниз. Глибоко-глибоко блищала там вода. Як далеко!..

— Не перехилийся, бо впадеш та й утопнеш!— сказали їй дівчата.

— То що?—спиталася Наталя.

— От дурна! То жити не будеш.

Вона знову хотіла сказати: то що? та спинилася й не сказала.

Але другого дні, як нікого поблизу не було, вона знову підійшла до колодязя і почала зазирати в його. Її чогось тягло туди. Саме в цю мить дзенькнув дзвоник, і вона аж уся затремтіла. Але дивна річ: з того дня тільки почує вона дзвоника, зараз їй згадується колодязь, і глибоко-глибоко блищить у йому вода. Що, як упаде вона в колодязь, то чи довго падатиме, поки води досягне?

З того часу думка про колодязь не покидала її. Ворог її, дзвоник, шіснадцять разів на день нагадував їй про його. Як він дзвонив, їй здавалося, що він так і вимовляє: топись! топись! топись! Він з'учив її до цієї думки і ця думка запанувала над нею цілком.

От тільки що перехилилися через цямриння Олександра Петровна гостро заборонила...

Але ж ця думка так її пече.

Вона мало не зовсім перестала спати за нею.

Запаморочена голова мало що стала розуміти до пуття. Вона не працювала, в її цілком запанувало тільки дві речі: глибокий-глибокий колодязь і заборона перехилитися в його...

Одного разу Наталя обібрала такий час, що Олександра Петровна сама була в своїй хаті. Вона підійшла до її дверей і постукала. Серце в неї замірало...

— Хто там? — озвалася Олександра Петровна.

- Це я.
- Хто?
- Наталя.
- Чого тобі? Іди!

Вона ввійшла і стала біля порогу. Олександра Петровна сиділа за столом і щось писала. Її худе, сухе обличчя виразно визначалося проти вікна своїм профілем. Як і завжди воно було спокійне, без усміху. Наталя стояла і дивилася на неї.

— Ну, дак чого ж тобі?—і начальниця повернула голову до Наталі і, з пером у руці, дожидалася, що та скаже.

— Олександро Петровно, дозвольте мені втопитися в дворі в колодязі!—промовила не-сміло дівчина.

— Що?!

— Дозвольте мені втопитися...

Олександра Петровна встала, підійшла до неї ближче й глянула на неї.

— Ти хвора?

— Ні.

— Дак що ж ти кажеш?

— Я кажу... Я не хочу тут жити... Я хочу втопитися... Дозвольте мені...

— Не смій цього й думати!—аж скрикнула начальниця (Наталя ще не чула, щоб вона коли кричала).—Бач, що вигадала. Я тобі велю не думати про це ніколи! Чуєш?

— Чую..:

— Я тобі забороняю це. Розумієш?

— Розумію.

— Іди!

Дівчина тихо повернулася й вийшла.

Слідком за нею вийшла й начальниця наказати своїй помісниці, щоб та пильнувала нерозумну дівчину.

Того ж дня колодязь накрито віком і те віко замкнено.

І того ж дня Наталя занедужала і нездужала довго... хоч і встала таки.

У Чернігові, 1897.

Пан Коцький.

Через що в мене до всіх живих тварин на світі таке почування, як до чогось рідного? Через що думка про їх збуджує в мене милосердність, терпимість і любов? Через що я лічу всіх тварин до своєї сем'ї так саме, як і всіх людей?.. Через що тварина застається мені другом, братом, товаришом, якого я шукаю, якого люблю?

Е. Зольа.

не люблю котів, бо вони завжди мають ворожі заміри проти пташок. Але сей придбав мою прихильність.

Випадком трапилося, що він народився на канапі в моїй світлиці. З сього часу канапа зробилася найулюбленішим місцем, де він пробував.

На згадку про звісного казкового героя, що подужав усіх лісових звірів, його наменовано Паном Коцьким. Одначе в йому не було нічого геройського і він виявляв таку повагу до кожного звіра, що завжди тікав од кожного, а найбільше від трьох здорових псів, бо кожен з їх мав такого рота, що в йому вільно могло міститися з пару Панів Коцьких.

Змалку виявляв надзвичайну любов до письменства.

Лазив залюбки по великих полицях з книжками і був дуже лихий на товсті томи, коли вони не хотіли з їм гулятися, а важко й гучно гупали додолу. Коли хто працював за столом,—злазив на стіл, сідав і дивився. Так він довгий час щодня уважно слухав, як читано український переклад однієї великої поважної книги, що саме тоді готовано до друку за кордон. Але найбільше, здається, прихильний він був до повістарства. принаймні він вельми цікавився моею повістю. Я тоді писав „Під тихими вербами“. Щодня вранці в десять годин я сідав за роботу, а він стрибав на стіл,—знав, що там уже є про його місце. Сидів і дивився уважно, блищучи своєю шерстю темномишастою, скрізь однаковою. Уважно дивився своїми жовтими ясними очима, як бігало по паперу мое перо. Мають часом йому здавалося, що я не так пишу, як треба, і він граціозно й злегенька спинав перо своєю лапкою.

— Котусю, не перешкожай!—казав я йому, і він знову сідав тихо.

Одноманітний рух пера врешті втомляв його. Підгортав під себе лапки й лежав який час дивлючися, потім бгався в клубочок і солодко засинав, смачно й голосно зітхаючи в-ві-сні.

В дванадцять годин, чуючи, як я встаю з-за

столу, він прокидався, стрибав зо столу і потягався, роблючися дуже довгим. Тоді йшов часом зо мною на прохідку в сад, але звичайно швидко мусив вертатися назад і то через трьох згаданих псів з занадто великими пащами і з занадто собачими замірами—зхлатати бідного кота в один мент. Перекидаючи з полиць важкі томи з фольклорними записами, мусив знати про початок ворогування між собачою й кошечою націями і певне гірко нарікав на того необачного свого далекого предка, що, занапастивши взятий до схову білет, подав собакам casus belli і тим зробив неможливим якесь порозуміння між Паном Коцьким з одного боку і згаданими кудляями з другого.

Уже як ми перейшли на другу квартиру, де не було ні одного собаки, міг, скільки хотів, бігати садком і горбдами і лазити по деревах. Видимо любив природу, але наш квартирний господарь казав, що він любить тільки дроти своїми кіхтями ніжну қору на гарних молодих вишеньках. Може бути, се робилося з палкої прихильности до сього гарного дерева—так саме, як ще палкіша прихильность його до пташок примушувала його страшно турбуватися що-разу, як він їх бачив.

Любив усіх—малюсеньких і великих.

Але мусив любити платонично.

Коли бачив, сидячи в хаті на вікні, як

жваві горобці метушилися по землі й по гілках, або важка гава перелітала двір, махаючи своїми незграбними крилами, починав нервово крутити хвостом, не перестаючи дивився в вікно і озивався якимись дивними коротенькими згуками. Тоді відбувався діалог. Я казав

— Коте?!

— Няв!..

— Ти чого там?

— Няв!.. няв!..

— Знов за пташками?!

— Няуу...

Ще кілька реплік з обох боків і нарешт грізна моя:

— Коте, геть зараз відтіля! Чуеш?

— Няаа!.. — тоненьке й жалібне, і бідний Пан Коцький стрибав з вікна додолу.

Трохи инакше було на дворі.

Забачивши пташок і певний бувши, що ніхто йому не читатиме грізних нотацій, підкрадався до їх тихо, хитро... Ох, але вони були ще хитріші і без ніякого жалю до бідного kota зникали в повітрі.

І що ж йому після сього було робити, як не обмежитися на платонічному коханні?

Я гнівався на Пана Коцького за пташок, але *дуже* гніватися не міг. Люде, нагомівши за довгі віки силу всячини про гуманність, милосердність і т. и., що-дня вбивають найнеми-

лосерднішим способом мільйони живих істот, щоб годуватися їх тілами, — чим же Пан Коцький був гірший за їх? Він навіть був кращий з багатьох поглядів...

Я певний, що він за все своє життя не піймав ні одної пташиної істоти, бо врешті— був занадто лінивий, щоб довго клопотатися з сими невдячними тваринами, коли пішовши до пекарні завсігди міг одержати дуже смашну порцію. З тієї ж причини цілковито гордував мишами, — були йому зовсім не цікаві і могли собі вільно гуляти, де хочуть, аби не бігали дуже вже близько коло його носа.

За чай і за обід акуратно приходив щодня, сідав за столом на лаві біля мого стільця і дожидався, поки йому що дадуть, хоч часом і трохи нервово. Так звик бути сей час на своєму місці, що не забував сього навіть тоді, як не міг деякий час їсти. Він занедужав; зо два тижні ні рісочки не брав у рота, одвертався, навіть тікав, коли йому підносили їжу. Але скоро ми сідали за стіл, він уставав з канапи і, охлявши від хвороби й довгого голодування, ледві плентався, але таки йшов до нас, здирався на лаву і сидів увесь час з нами нещасний, засмучений і страшно худий. Видимо вважав себе за сем'янина—п'ятого в нашій невеличкій сем'ї.

Згодом, як ми вже переїхали до Київа, то не було ні його влюбленої лави, ні зайвого

стілця біля самого столу. Через те сівав або долі, або на стільці, що стояв поблизу столу; але ледві дівчина-наймичка вставала, щоб принести нову страву, зараз він стрибав на її місце за столом і вельми неохоче покидав його, як вона верталась і мусила знову сісти.

Любила його вся сем'я, бо вдачу мав дуже ласкаву. Ніколи не дряпався й не кусався вмишне. До нас що-дня бігало любе дівчатко чотирьох років, дочка нашої господині кватирної. Було дуже прихильне до Пана Коцького і промовляло таким ласкавим голосочком:

— Нася кіцінька, нася!.

Ходило за їм слідком, ловило його і починало носити, тягаючи способом найнемилосерднішим, — часом за задні лапи, а головою додолу. бо „нася кіцінька“ була штукою занадто тяжкою для його. Пан Коцький спершу терпів, потім почав тікати від своєї щоденної любові мушкетерки і врешті пручатися. Тут уже часом траплялося, що якось і кіхтем — правда, дуже злегенька — зачепить, і справа кінчалася драмою — плачем, а Пан Коцький чим дуж тікав на море.

Се місце полюбив рівно з канапою і спав на йому вночі.

Страшно любив, щоб його лащено, а найбільше, як траплялось йому яке лихо. Приходив тоді і дивився такими виразними очима і

нявчав стиха жалібно-благальним голосом, просячи, щоб його полащити, погладити, пустити на коліна,—тут він спав залюбки.

Ніколи не гнівався, навіть тоді, як його карано. Мав який час одну погану завичку, од якої довелось одучати його карами. Вчинивши злочинство, дуже добре розумів свою провину, турботно бігав по світлицях і дивився такими очима, які виразно говорили, що хлопець прошкодився. Кару приймав через те як зароблене, і хоч йому боліло часом може й дуже, ніколи не пручався і мовчав. Звичайно після сього його викидано. Він утікав швидко, але згодом вертався і ніколи не платив злом за зло, а приходив і жалібно прихильно зазиравав у вічі: зараз ставало шкода, що й покарано його...

Опріче згаданої поганої завички, у всіх інших випадках слухався слова, хоч часом доводилось довгенько з Ім погомоніти, поки він згожувався послухатися. Наприклад, любив сідати на буфеті, а се йому заборонялось:

— Коте, чого ти там сів?

— Няв...—якимсь таким голосом, мов питає або не розуміє казаного.

— Геть відтіля, там не можна сидіти!

— Няв, няв!..—жалібно й благально.

Розмова тяглася далі, і він одмовляв на фрази своїм нявканням, що-разу з іншою інтонацією. Врешті після останньої грізної фрази

нявкав зовсім уже безнадійно і зоскакував до долу, а звідти на коліна до кого, або на стілець.

Ми виїздили до Києва, і він їхав з нами пароплавом. Помандрував трохи по каюті, а потім спав усю ніч біля мене. Тільки оте свистіння голосне дратувало йому нерви, — раз-у-раз збуджувався й схоплювався і видимо не розумів, на що люде вигадали таку турботну штуку, як оті свисти.

В Києві жити йому погіршало. Садка не було, у дворі повно людей і собак. Мусив сидіти в хаті. А надто почав нездужати. Після першої своєї хвороби ніколи вже не видужував цілком. У Києві знов занедужав так, що кілька день не їв. Видужав і навіть погладчав, але зробивсь нерухливий і сонливий. Хвороба через місяців два вернулася знову. Не їв три дні і почав уже турбувати нас. Ніч спав на канапі. Після третього його голодного дня вночі я почув крізь сон, як щось упало, і потім мій котусь занявчав біля дверей у передпокої. Я засвітив, він лежав перед моїми дверима.

І враз він закричав-заголосив жалібно-болучим голосом і поліз з того місця, де лежав. Поліз передніми лапами, бо задня половина його тіла була паралізована і тяглась за їм без життя.

Я вніс його в свій кабінет і положив долі на плахті. Знову крик і знов поплазував, воло-

чучи за собою половину свого мертвого тіла. Видимо, як тільки біль дужчав, він силкувався втекти з того місця, на якому чув біль, думаючи, що на іншому сього не буде. Не можна було положити його на ліжку, бо раз-у-раз кидався лізти і впав би, як з канани.

Раз-у-раз біль припікав його. Він то кидався лізти, то перекидався на спину, то тудився до моїх ніг, до рук. Я сидів над їм, безсилий йому пособити, хоч його плач і стогнання гостре й хрипке з нестерпучого болю різали мені душу.

Якими очима повними муки й благання дивився він на мене! Як він розумів, що я прихильний до його і як він прохав своїм поглядом і плачем пособити йому. Кожне доторкання моєї руки, кожне лашення видимо заспокоювало його на мить. Я що-хвилини сподівався, що він умре від муки і бажав йому смерти, щоб він не мучився.

Але він мучився. Він не вмів, він хотів жити і все благав мене допомогти йому, ратувати його і так припадав до мене своєю гарячою головою, так дивився на мене благальним поглядом. Виразно видко було, що він вражений тим, що я не пособляю йому. Погляд був такий розумний, такий свідомий, як у людини, і я виразно побачив, відчув усією своєю істотою, що ся звірина є така саме істота, як і я і що в

хвилину найтяжчого лиха її психіка напружилась до того, що рівняється з людською. Се була людина, змордована мукою і німа.

Прийшов ранок. Він ще жив, але біль притих, стогнав він тільки часом. Я мусив іти з дому і вернувся на обід,—він ще жив. Плакав і стогнав з болю і плазував за моїми жінкою й дочкою, щоб лежати біля їх ніг, спіратися об їх головою і почувати, як їх рука лащить його. Я не міг без сліз дивитися на його.

Уже й передні ноги ворушилися погано. Я не сподівався, що він доживе до вечора, але він дожив. Лежав у кабінеті і мовчав у ліпші хвилини, а як дуже боліло — кидався, (лазити вже не міг), хотів підвестися і падав безсило. Тоді кликав мене жалібним плачем. Я приходив, клав його й лашив, і він затихав.

Так було всю ніч. Лежав півпритомний, а потім починав плакати. Не нявчав, ні, — зовсім одмінився голос. А плакав, як дитина мала плаче—тонко, жалючись, навіть пхикав по дитячому. Я приходив, випростував йому лапки, які від борсання раз-у-раз підгорталися йому під тіло, гладив його, говорив до його, і він затихав на пів години. Мій голос ще розумів, і коли стогнав злегка, а я озивався до його, зараз же змовкав. Коли я мовчав—плакав доти, поки я приходив і торкався до його. Тоді поглядав на мене вже помертвілим поглядом і затихав під моїм лашенням.

Ніч була без міри тяжка. Я почував, що вмірає істота, яка розуміє, відчуває, любить і мучиться і яка любить мене.

Попрохав води, я йому подав. Пив довго, бо ледві міг потрошку ковтати.

Мука то гіршала, то затихала. Він тепер уже плакав, мало коли й одпочиваючи. Враз його вхопило тяжким болем, — він закричав і кричав довго...

Вся задня половина тіла була вже холодна, задні лапи й хвіст залякли й не гнулися, передні також були мертві й холодні, хоч і не такі тверді.

Він був мертвий на три чверті, а все мучився, і мука не меншала, може гіршала. Я налив у мисочку води і крапнув туди опію, щоб він заснув і не так відчував біль і вмер у ввісні. Він покуштував і не схотів пити.

Я ложечкою влив йому ту воду в рот і дуже пожалів про се: шлунок зараз же вернув усе назад, і я побільшив тільки його муки за ці кілька хвилин.

Затих трохи, а потім знову плакав і дивився широко розплющеними знову ясними очима, а часом стогнав, аж кричав.

Я то підходив до його, то втікав до себе на ліжку, щоб не дивитися на його муку. Так проминула ще година.

Враз я почув, як він почав дихати швидко й хрипко й голосно всіма грудями, всією своєю істотою. Враз голосний, тяжкий, напружений стогін, — мов боровся він з ким і знемагав у останній боротьбі. І все затихло. Голова безсило одкинулась назад. Очі були широко розплющені й повні безмежної муки й страху.

Він умер, мій гарний, мій любий Пан Коцький. Не буде більше звеселяти, бавити, розважати мене, не буде прихилитися до мене, дивитися на мене своїми розумними очима.

Велика таємниця одлучення живого духа від матерії сталася. І вона була мені такою саме таємницею, якою буде колись і моя власна смерть тим, хто її бачитиме.

1902. X. 31.

У Києві.

LIBRARY

1250
12447/180

НИБУ

НІБУ

Контора і склад Всеукраїнського Кооперативного Видавничого Союзу, Київ, Безаківська 8.

НИБУ

